

ЮЛДУЗ
КУКДА
СУНАДИ

Қиссалар

СОИМ ИСҲОҚОВ

ЮЛДУЗ КЎКДА СЎНАДИ

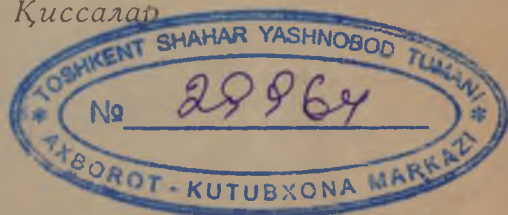
ҲАБИБ ТЕМИРОВ

ХИЁБОНДАГИ ОДАМ

НАЗАР ЭШОНҚУЛОВ

УРУШ ОДАМЛАРИ

Қиссалар

ТОШКЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва маданият маркази
1989

Уш2
Ю31

С 4702620201 — 94
М352(04) — 89 144 — 89

© Гафур Гулом номиди
ва санъат нашриёти, 1989

ISBN 5 — 635 — 00417 — 2

ЮЛДУЗ КЎКДА СЎНАДИ

Отам Исҳоқ Ражаб ўғлининг ёрқин хотирасига бағишлайман.

I

Тирканининг олди пешайвонли, томи лойсувоқ уйини қўрғонлардаги бошқа уйлардан фарқ қилиш қийин. Бир қанчалар урилган тўрт пахсали қўрғон девори ҳар оқиб томондан шу уйга туташган. Вақт ўтиши билан бир пахсали нурай бошлаган. Тагидан ҳам емирилиб, атрофини читир, чучмома, сачратқи каби ўт-ўланлар босган. Ҳозирнинг жануб томонидаги чоққина даҳлизли уйда Тирканининг катта ўғли Мамаражаб турарди. Ҳозир у бўш...

Уй ичи галвирдан ўтказилган қипиқ сомон билан қўралган. Иргай ёғочидан йўнилган қозиқларга турли рағзаалар, кийим-кечаклар илинган. Тўрда кўрпа-ёстиқ ётиратган тахмон. Ерга бир сидра олача, кигиз, унинг устидан айлангириб пўстак тўшалган. Ҳафсала билан бўлаган, оқ эчкининг терисидан қуралган пўстаклар бу қонадон соҳибасининг дидликкина эканлигидан далолат беради.

Тиркан анчадан буён бетоб. Тоғ томонга очилган дарча ёнига тушак солдириб ётибди. Келини Ҳинагул билан кичик ўғли Бебит ишда. Неваралари Ҳожииникида. Марварид уларни атай қудасиникига ташлаб кетган. Назарида чоли бугун ҳар кунгидан чирлашиброқ қоғандай туюлганди. Касал ётган уй боёйишта бўлагани маъқул. Узи уйни ифлослантириб юбормаслик учун пойгада пўстакнинг ёроқ томонини тўшаб, урчуқ йиғиради. Жуссаси чуваккина. Ажинлар ил солган юмалоқ юзларидами, кўзларидами болаларча бир маъсумлик бор. Бу сифат ўта қаноатли, турмушнинг ачиқ-чучугига бирдай кўникадиган одамлардагина бўлади...

Тиркаш кечга яқин кўзини очди. Қаддини ростламоқчи бўлди-ю, дармони етмади. Тили ўқдай, лекин томоқ чатоқ. Кунига бир-икки ютум сутми, аталами тотинарди. Бугун у ҳам ўтмади.

— Мени тургазиб қўй, — деди кампирига.

Марварид суяб, дарча томонга қаратиб ўтқазди. Тахмондаги кўрпа-ёстиқлардан олиб, ёнверига қўйди. Кейин пойгакка ўтиб, яна ўз ишига тутинди.

* * *

Баҳорнинг яшил гилами шундоққина дарчанинги тагидан бошланади. Қуёш увода булутлар орасидан ярқ этиб чиққан пайтларда турли-туман ўтларнинг сариқ, қизғиш, бинафша гуллари бодраб кўринади. Булутлар орасига яширинганида эса майда гуллар хира тортади. Синчиклаброқ тикилмаган одам уларни илғамаслиги мумкин.

Дала-тузнинг майсаларга бурканганига кўп бўлди. Қуёшли кунларда ердан енгилгина ҳовур кўтарилади. Тез-тез қуйиб ўтадиган баҳор ёмғирлари ерга деярли сингмайди. Кўпчиб ётган тупроқ намчил.

Бундай пайтларда Тиркаш, даштда бўлса, қоқи териб, тузлаб ейишни, тоғда равочнинг ўзагини чайнаб шимиш-ни яхши кўрарди. У қоқи билан равочни ҳозир ҳам қўмсайди. Бироқ энди илгариги куч-қувват, ҳафсала қайда. Бировнинг териб келганини ҳам еёлмайди. Баъзи баъзидагина дарчадан қулф ураётган майсаларга, бахмалдай товланаётган қирларга, вазмин мудраётган тоғларга суқланиб тикилади, соатлаб хомуш ўтиради.

Юрагини ўртаётган ўкинч ва армонлар сабаби ўзигагина аён. Аммо сокин ақли шуури қалб амрига бўйсунса қани!

Марварид жимгина урчуғини йигиради. Ора-чора чоли томонга нигоҳ ташлайди. Унинг ўйлар гирдобида эзилиб ўтирганини кўриб, бирор нарса демоқчи бўлади-ю, лекин журъат қилолмайди.

Тиркаш ёғи тугаётган чироқдай кундан-кунга сўниб бораётганини билади. Гоҳо яқинларини йиғиб, айтадиганини айтмоқчи ҳам бўлади. Эртароқ шундай қилмаса, фурсатни ўтказиб қўядигандай туюлади. Чиқмаган жондан умид, деб яна фикридан қайтади.

Кексалик етгач, ҳар қанча ўжар одам ҳам шаштидан қайтади. Айниқса, ўлими олдидан энг чўрткесарлар

ҳам ипакдай мулойим тортиб, кечмишдаги яхши-ёмон ишларини сарҳисоб қилиб қолади. Тиркаш, назарида, умрида бировга ёмонлик қилмаган. Нурилла дўмни ҳисобга олмаганда, ҳеч кимга озор етказгани йўқ. Баҳоли қудрат бировларни қўллаб-қувватлади. Ўзи ҳам бировдан ёмонлик кўрмади. Шу сабабданми, кунини тугаб бораётгандай туюлса-да, анча хотиржам кўринади. Ич-ичидан қайнаб чиқаётган туғённи ҳеч кимга, ҳатто кампирига ҳам сездирмасликка ҳаракат қилади.

Унинг ҳаммадан пинҳон дарди эса бошқача дард!

Кампиридан бир нарсани яшириб бўлармиди. Тиркашнинг дилидагини ҳеч ким Марваридчалик билмас. Турмуш қуришганига қирқ йилдан ошди. Шу давр ичида шодлигу ташвишлари ўртада бўлди...

Тиркаш азалдан қаттиққўлроқ эди. Баъзан қаттиққўлликни ҳаддидан оширса оширгандир. Болаларни тергаш, тўғри йўлга солиб туриш — ота-онанинг вазифаси. У нима қилган бўлса, ўз бурчини сидқидилдан бажариш учун қилди.

У яқин-яқинларгача шундай фикрда яшади. Аммо кейинги тўрт-беш кундан бери кўнглида шубҳа пайдо бўлди. Баъзи қилмишлари учун пушаймонликка ўхшаш бир туйғу юрагидан ачиган хамирдай тошиб чиқади.

У яшил қирлар узра Қорақуш тоғига қаради. Чўққиси юксакларга бўй чўзган. Тепа қисми тумшукқа, ён томонлари текис таралиб тушган патга ўхшайди. Бу «тумшук» ва «пат»ларнинг ҳар бири камида уйда келадиган қора қарсанглар эканлигини Тиркаш яхши билади. Қийқим даштларидан ана шундай майда ва бежирим кўринади улар.

Қиличмозор қишлоғидан Қорақушгача бўлган жойлардаги катта-кичик ўнга яқин қишлоқни Қийқим дейишади. Айтишларича, қийқимликлар юз уруғига мансуб бўлиб, Субҳонқулихон замонларидами, ундан олдин ё кейинроқми, қаердандир — жануб томонлардан келиб келиб ўрнашиб қолишган экан. Лекин Қийқимдан Нуротагача тоғ ёқалаб чўзилиб кетган кенг жойдаги ишлар ўзларини, туркман уруғиданмиз, деб юришади. Туркман юз уруғининг бир новдаси эканлигини эса камдан-кам одам билади.

¹ Баъзи жойларда қишлоқ совети идорасини дўм дейишган ва унда ишлайдиганлардан айримларига шундай лақаб беришган.

Қийқим туркман уругига мансуб бўлса-да, шу уругнинг турли аймақларидан йиғилиб келиб ўрнашган қурама эл. Қийқим номи балки шундан келиб чиққандир. Колхоз тузилганига қадар қўшни қирқ уругининг одамлари билан ер-сув ва яйлов талашиб, тез-тез жанжаллашиб туришарди. Қирқлар билан жанжал чиқмаган йилларда ўзаро ёқа бўғишиб туришган: тўқсон турон билан, турон ҳожи¹ билан ва ҳоказо. Баъзилар шунга нисбат бериб: «Қийқиллашиб уришаверганликдан Қийқим аталганмиз», дейишади.

Номи қандай келиб чиққанидан қатъи назар, Қийқим юз йиллар мобайнида яхлит бирликни ташкил қилган жангари эл. Унинг бутунлигига колхозлаштириш ҳам дахл қилолмади. Ерлари ўзларига тегиб, қўшни хўжаликларга нисбатан каттароқ бўлса-да, ўзи бир колхоз бўлди. Илдизи тугатилгач, майда-чуйда жанжаллар ўз-ўзидан барҳам топиб кетди...

Ёмғирдан кейин, ҳаво намхуш кунларда, одам хаёл суришга мойил бўлиб қолади. Қирлар бағрида келинчакдай ишва қилаётган гуллар орасида чалқанча ётсангиз-у, парқув булутларга тикилганча хаёлга эрк берсангиз...

Тиркаш бундай қилолмайди. Бундай қиладиган пайтлари ўтиб кетганига кўп бўлди! Тўғри, у ҳам хаёл суради, лекин фақат уйда — бемор тўшагида. У ўлим яқинлигини сезяпти. Аммо айнан шу кунларда ўлгиси келмайди. Ақалли яна бир йилгина яшаса! Эҳтимол, вужудини ўртаётган айрим хатоларини тузатиб улгурармиди...

— Кампир, — у Марварид томон ўгирилди. — Шундай... ўлиб кетармикинман-а?

— Гапингизни ел учирсин-э, отаси, — деди кампири бўшашиб.

— Нима, мен дунёга устун бўлармидим.

— Яхши гапгаям, ёмон гапгаям фаришталар овмин дермиш. Сиз ҳали қулундайсиз, ўлимни тилга олманг.

— Кўнглимни кўтариш учун шундай дейсан-да... Соғ-саломат гул фаслига етдим. Энди тош қизувга етсайдим, ўлмасдим. Бунга еткизмай омонатини қистаб қолса, билмадим...

Марварид индамади. Тиркашнинг ўлим тўғрисидаги гапларини эшитгиси келмади. Кейинги кунларда унга ўзи бир гап бўлди, ўлимни кўп тилга оладиган бўлиб қолди.

¹ Тўқсон, турон, ҳожи — Қийқимнинг аймақлари.

Марвариднинг юраги увушди. Тиркаш чарчаб, тушанига чўзилмоқчи бўлаётган эди, туриб суяди. Устига кўрпа ёлди. Чол кўрпани бошига тортиб, ўраниб олди...

Ҳозир мушукка ўхшаб мудрашдан бошқасига ярамаса ҳам, бир пайтлар ўт-олов эди. Исми ҳам шунчаки Тиркаш эмас, Тиркаш тентак эди. Катталар шундай дейишарди. Аслида бу лақабни янгалари қўйишган эди. Тентак бола, дейишарди улар. Тентак сўзини янгалари жинни, оғсар эмас, танги, чўрткесар маъноларида ишлатишарди.

Лақабидан у на қувонарди, на хафа бўларди. Ўрганиб кетган эди. Бора-бора баъзи ошналари жўнгина Тиркаш дейишса, эриш туюладиган бўлиб қолди. Бу пайтда «Тентак боланинг» овози дўриллаб, янгалари аввалгидай чақиришолмай қолганини дафъатан ўзи сезмай қолибди. Кейин уйланди, бола-чақа орттирди. Улар улғайишгани сари гарданидаги ташвишлар ҳам ортаверди. Тўнғич ўғлини уйлантирди. Яккаю ягона қизи эса...

2

Наврўз оқшоми эди. Қийқимнинг ҳамма қишлоқларидаги ёшлар йиғилиб келишиб, Қўрғонжарнинг орқа тарафидаги Каттақир тепалигида ярим кечагача ўйинкулги қилишди. Кейин уй-уйларига тарқалишди. Фақат Гулсара қайтмади. Дугоналаридан бирортасиникига киргандир, деган хаёлда Марварид уни анча кўтди. Келавермагач, юрагига ваҳима тушиб, қўни-қўшнилардан киши билмас суриштира бошлади. Кўрдим деган одам топилмагач, Мамаражаб билан Бебитни оёққа турғизди. Аммо у йўқ эди. Эрталабга яқин эсарқишлоқлик Мамат деган йигит билан қочиб кетгани маълум бўлди.

Бу хабар Марваридни бепичоқ сўйди. Босган қадами орқага кетиб болалари билан уйига қайтганида, чоли бондод намозини ўқиб бўлганди. Тиркаш бир қарашдаёқ уларнинг жонсарақ туришганини пайқади. Унга ҳақиқатни айтишдан бошқа илож йўқ эди.

— Шарманда қилдиларинг, шарманда!! — Тиркаш сакраб турди. — Юзимни ерга қаратиб, тупроққа кўмдиларинг мени!!!

Овози титраб, Марварид нимадир деди. Нима деганини ҳеч ким эшитмади. Афтидан: «Тўғсам ўзини туғибман, феълиниям туғибманми», деди шекилли. Тиркаш саратонда ёқилган ўтдек ловилларди.

— Эл ичида қандай бош кутариб юраман! Шу пайт гача гапимни бирошга бермагандим, бошимни ерга букдиларинг!!

Бақирганида Тиркашнинг кузлари косасидан ирғиб чиққудай буларди. Ғазабининг кучлилигидан оғзи кўпикланиб, ранги бўзариб кетди. Марварид сўзсиз-садосититрар, кузларидан милт-милт еш томчиларди. Бошқалар ҳам карахт. Лом-мим деб оғиз очишга қўрқиншарди.

Кутилмаганда Тиркаш кампирининг ёқасидан шаппа ушлаб, юзига тарсаки тортиб юборди. Марварид ердаги кўрпалар устига йиқилгач, бир-икки тепди. Мамаражаб билан Бебит баравар ташланишиб, зўрға ажратиб олишди.

У сўкинганча иккинчи хонага ўтиб кетди. Даҳлизда юрак ҳовучлаб турган Хинагул тезгина ичкарига кириб, қайнонасига дарча ёнидан жой қилди. Кампир юзини ёстиққа босганча, елкалари титраб, овозсиз йиғларди. Болалари тасалли берадиган гап топишолмай, эзилиб ўтиришарди. Хинагул сочилиб ётган ортиқча кўрпаяёстиқларни тахмонга йиғди.

Иккинчи хонага киришга на Мамаражабнинг ва на Бебитнинг юраги бетламади. Оналари ёнида ер чизиб ўтириш ҳам оғир эди. Охири Бебит отаси ёнига чиқди. Баъзан ташқарига чиқиб келгани ёки онасидан хабар олиб турганини айтмаса, кун бўйи унинг ёнидан жилмади. Лекин Тиркашнинг ёстиқдан бош кўтарганини кўрмади. Бирор нима тамадди қилиш у ёқда турсин, кечгача ақалли сув ҳам ичмади. Ялангқават кўрпачага кўксини босганча мук тушиб ётди. Аҳён-аҳёнда оғир уф тортиб, бошини бир томондан иккинчи томонга ўтирарди. Бебит эсини таниб, унинг бу даражада қаттиқ куйинганини кўрмаган эди...

Тиркаш чуқур руҳий азобда ўз ёнига ўзи қовриларди. Баъзан хаёлида қизи билан Маматнинг уловдами, пиёдами қочиб кетишаётгани гавдаланиб, дардли инграйди. Қўлларини мушт қилиб ерга тираганича, тишларини ғижирлатади. Унчалик узоққа кетишмагандир улар: Эсарқишлоқдами, Маматнинг шу атрофдаги қариндошларидан бириникидами бекиниб ётишгандир. Топганида қўлидан нима келарди? Қизни уйига қайтариб келиш — қочиб кетганидан баттар иснод. Бир умр қариқиз боқади!

У шунисига ҳам рози эди. Қилмиш — қидирмиш. Аммо исноди-чи?! Одамлар бусиз ҳам қўлини бигиз

қилиб кўрсата бошлашади уни. Беш-олти ғийбатчига ган топилди. Анчагача шу тўғрида жағ қайрашади!..

Ҳожи билан Синдор раис бошлиқ уч-тўрт қариқартағнинг келиб-кетганини демаса, ҳовлида кун бўйи ҳеч ким кўринмади. Баъзи-баъзида Хинагул чиқиб, молларнинг ут-сувидан хабар олиб турди. Кечга яқин ҳовлидаги бостирманинг бир четида боғланиб турган ити Қорабойга овқат берди. Кун ботиб, уй қоронғилангач, ҳар икки хонага чироқ ёқди. Боласини бешиги билан кўтариб, қайнонаси ётган уйга олиб кирди. Чой қайнатиб қайнотаси ёнига дастурхон ёзди. Бебитга, отамни турғазинг, деган маънода имо қилди. Ўзи эсанариги хонага ўтиб кетди.

— Туриб бир пиёла бўлсаям чой ичинг, ота... — Бебит ботинмайгина овоз берди.

Тиркаш оғир қўзғалди. Юз-қўлини ювиб киргач, бир пиёла чой билан у-бу тотинган бўлди. Кейин юзига фотиҳа тортиб, қайтадан мук тушиб ётиб олди.

3

Ўғлининг бемаъни иш қилиб қўйганидан Исмат таҳликага тушиб қолди. Бу ҳодиса бир замонлардагидек икки қишлоқ орасида хунук можаролар чиқармаслигини билса-да, Тиркашнинг қизиққонлиги маълум эди. Ҳали-замон болта-теша кўтариб, катта бир ғурбатни бошлаб келиши ҳам мумкин...

Мамат Исматнинг «тилаб олган» боласи. Емай едирди, киймай кийдирди. Вақти келиб уйлантирмоқчи бўлганида, боласи тушмагур: «Тиркашнинг қизини олмасам ўламан», деб туриб олди. Ноилож совчи юборгани, Тиркаш: «Исматнинг боласига берадиган қизим йўқ», деб ўжарлик қилди. Оқибат... Қочиб қаердан «бошпана» топишгани Исматга қоронғи эди.

Исмат, ҳарчанд таҳликага тушгани билан, жўялироқ тадбир тополмагач, уйдан чиқмай ётаверди. Ана келади-мана келади билан Тиркашни тушгача кутди. Ундан дарак бўлмагани сари хавотири ортарди. Биқсиган оловдан кўрқ. Кечроқ алангаланади-ю, ловиллаб кўтарилади. Ҳўлу қуруқни бараваз куйдиради...

Исмат пешинга яқин шипга тикилиб ётаверишидан фойда йўқлигини англади. Ўйлашиб-кенгашиш мақсадида қишлоқ кексаларини уйига йиғди. Исмат уларнинг

маслаҳатига кўра, Тиркашга сўзи ўтадиган кишиларни Қийқимнинг ўзидан танлади: Синдор раис ҳамда Ҳожини олиб уйига борадиган бўлди: ҳар тоғу тошнинг кийингини ўз бўйиси овласин...

Меҳмонлар эшикдан киришганида, қош қорайиб қолган эди. Бебит наридан-бери тўшаган кўрпачаларга ўтиришгач, гоҳ бир-бирларига, гоҳ Тиркашга маъноли қарай бошлашди. Ҳеч кимнинг биринчи бўлиб гап бошлагиси келмасди.

Тиркаш ҳануз мук тушиб ётарди. Меҳмонларга ўгирилиб қаради-ю, саломларига алик олмади. Бу яхшилик аломати эмасди. Шунга қарамай, Ҳожи тилга кирди.

— Кўкракни ерга бериб ётаверма,— деди у.— Кундуз шундай ётгандинг, ҳали ётибсан. Улигингни кўтар мундай!

Тиркаш бу гапни эшитмагандай, ақалли қимирламади. Ҳозир ҳеч кимга кўзи учиб тургани йўқ эди. Синдор билан Ҳожининг Исматни етаклаб киришганидан эса жон-пони чиқиб кетаёзди. Бу ишда заррача иштироки йўқлигини била туриб, ичқоралик билан ўзича уни айбларди: «Боласига Гулсарани олиб қочишни ўзи ўргатган. Мени шарманда қилиш, юзимни ерга қаратиш учун шундай қилган,— деган фикр миясини тинимсиз пармаларди.— Ҳожи-ку, қип-қизил тентак, Синдор раис ҳам аҳмоқ! Унинг кетига ўхшатиб тепиб жўнатиш ўрнига етаклаб келиб ўтиришипти!» Баъзан йигитлик пайтларидагидек «сўкишиб» юрадиган қадрдон жўраси — Ҳожининг «эркалиги» ҳам ботмади. Қаттиқ-қурум гаплари билан, юз берган кўргилик кишини кулфатга соладиган ишлардан эмас, демоқчи. Бу шармандаликнинг устидан мола босмоқчи! Шуми ошна-оғайни, қариндошлардан келадиган оқибат! Синдор Тиркашнинг кўнглидан кечаётган фикрларни билгандай, Ҳожини секингина туртди: оғзингизга эҳтиётроқ бўлинг.

— Бунчалик диққат бўлаверманг, Тиркаш ака,— деди у, сўнг босиқ оҳангда қўшиб қўйди.— Бундай воқеалар бўлиб туради элда. Бурунгини айтма, сўнгини айт, қўнғир сигир соққанни айт, деган гап бор. Бу ишни бир ёқли қилиш йўлини ахтарайлик. Мана, Исмат аканинг ўзи бўйин эгиб келиб ўтирипти

ёнингизга. Ҳар ҳолда, қадимдан ажриқнинг илдизидай чапишиб кетган элмиз... Бир ёқаю битта енгмиз...

Сўзлаш навбати ўзига келганлигини пайқагач, Исмат оғир аҳволга тушиб қолди. Тиркашнинг бир ҳолатда ётганини кўриб, унга сидқидилдан ачинди. Кўнглида ўғлини койиб ўтирарди-ю, фойдаси йўқ.

— Икки ёш шундай аҳмоқлик қилипти, Тиркаш ака, — деди таваккалига. — Уларни кечиринг, гуноҳларидан ўтинг... Бир муросага келайлик энди...

Тиркаш шартта бошини ёстиқдан кўтарди. Исматга еб қўйгудек тикилаётган кўзлари қонталаш бўлиб кетганди. Овози кескин ва қаттиқ жаранглади:

— Сенларга берадиган қиз йўқ менда! Анови беномус менинг қизим эмас, билдингми, қирқнинг бефаросат эшшаги! Оқ қилдим уни!! Думингни ликиллатиб олдимда супурги қилма-да, жўнаб қол! Қачондир қўлимга тушсанг, билиб қўй, сендан ёки болангдан қандай уч олишимни ўзим биламан! Бундай пайт келмаса, икки қўлим ёқангда кетади!

Исматнинг тили танглайига ёпишиб, гапи бўғзида қолди. Тиркашдан аччиқ таъналар кутганди-ю, лекин бу даражада арқон узар ҳақорат булар деб ўйламаганди. Айниқса унинг сўнгги гаплари ёмон эди. Ўлганининг кунидан ер чизиб ўтирди. Лекин чиқиб кетмади. Назаарида Тиркаш ҳақ эди. Агар ўз қизини олиб қочишса, эҳтимол, қуда томонни у ҳам шундай ҳақорат қилган бўларди.

Тиркаш бошини ёстиққа ташлаб, қайтадан ётиб олди. Бир лаҳза, атиги бир лаҳза, ошириб юбормадимикан, деган фикр миясида учқундек йилт этди.

Синдор билан Ҳожи уни инсофга чақириб кўришди. Бундан натижа чиқмагач, Ҳожининг жаҳли қўзиб кетди:

— Сени одам деб, оёғингга бош уриб келган бу одам. Оёғига чилвир тушган ҳўкиздай юмаламай тур ўрнингдан! — деди овозини кўтариб.

— Сени чақириб келганим йўқ. — Тиркаш ётган кўйи хушламайгина жавоб берди. — Келган бўлсанг, гапни чўзмай кет энди.

Бебит мўлтираб раисга қаради. Синдор оғир сўлиш олиб, индамай ўрнидан турди. Иззати битганлигини билгани учун Исмат ҳам қўзғалди. Ҳожининг эшикдан жимгина чиқиб кетгиси келмади. Тиркашнинг мум тишлаб ётиши, гапирган пайтидаги тўнг ва совуқ муомаласи иззат-нафсига теккан эди.

— Эзғилайверсанг ўликдан ҳам ел чиқади,— деди кетар жафосида кесатиб.— Сен ўликдан ҳам баттар экансан!

Тиркаш чидаб ётолмади. Зардаси қайнаб бош кўтарди ва ёстигини жон-жаҳди билан Ҳожига отди:

— Э, гингшимай ўл-э, энағар!..

Ҳожи даҳлизга қочиб чиқди. Ёстиқ «пап» этиб эшикка тегди.

4

Тиркаш тонгга қадар киприк қоқмади. Баъзан сал кўзи илингандай бўлади. Лекин бундан сира ором топмасди: алоқ-чалок тушлар кўриб уйғонади. Қулоқлари шанғиллаб, мияси лўқиллайди. Баъзан уйнинг қайсидир бурчагида Ҳожи тиржайиб тургандай туюлади-ю, тинчи йўқолади. Унинг гаплари юрагига тош бўлиб чўккан эди. Тўғри, ўзи ҳам ҳақорат қилди уни... Шунга мажбур бўлди-да...

Дарча зирҳларидан тонг шафағи сизиб кирди. Қайдадир чўзиб хўроз қичқирди. Турли хаёллардан мияси ғовлаган Тиркаш ташқарига чиқиб келиш учун қўзғалди. Эшикдан чиқаётиб яна Ҳожининг гапларини эслади. У биринчи бўлиб устимдан очиқ кулди, деб ўйлади. Эрта-индин одамларга қўшилиш фикридан эти увушди. Улар орасида Ҳожи битта эмас. Юзига айтолмагани билан орқадан калака қилишади. Балки юзига ҳам айтишар: беномуснинг отаси, дейишар.

Беш-тўрт йил аввал қўшни қишлоқдан бир қиз қочганди. Отаси каттагина дов-жанжал кўтарди. Иш қишлоқ советига маълум бўлгач, қизнинг отасини жавобгар қилиб юборишларига сал қолди. Хотин-қизлар ҳуқуқини поймол қилувчи қулоқларнинг думисан, деб айблашди. Шўрлик ота «қулоқнинг думи» бўлишдан чўчиганми ё кимдир хатти-ҳаракатлари бефойдалигини тушунтирганми, бирдан жанжал босилди-қолди. Одамлар анчагача орқаворатдан кулиб юришди.

Тиркаш бу ҳодисага у қадар эътибор бермаган эди. Уша кунлар энди ўзининг бошига тушди! Аламдан тишлари такиллади: «Ўз болангга сўзингни ўтказолмасанг!..— дея ўйларди ваража тутгандай қалтираб.— Номусингни ерга кўмса ҳам қўл кўтаролмасанг. Бундай

шармандаликдан кўра бош олиб кетиш керак! Иложи борица тезроқ ва узоқроққа кетиш керак!..»

Толиққан миясига бу фикр тўсатдан келди. Елкасидаги тоғ қулагандай енгил тортди. Гўё узоқроққа кўчиб кетса, баъзиларнинг маломатидан қутуладигандай, ўзи ҳақидаги фисқу фужурни эшитмаса басдек эди.

* * *

Енгилгина шабада ҳовлига баҳор исини уфуради. Кўгандаги эчкилар курт-курт кавш қайтаряпти. Бостирмадаги сигир оғир пишиллади. Тиркаш атрофига синчиклаб назар ташлади. Айвон четида ётган Қорабойрининггина гингшиди. Деворнинг тагида янги сопланган болта кўринди. Ўтган куни эговлаб, шу ерга ўзи қўйганди. Кетмонини бостирманинг шипига қистирганини эслади.

Эшагини турғизиб, тўқим босгач, ювиниб уйга кирди. Гугурт чақиб иссиқроқ кийимларидан топди. Ҳар аҳтимолга қарши белбоғига иккита нон ўраб, белига боғлади. Айвондаги болта ҳамда кетмонни олиб, эшакни ҳовлидан чиқарди...

У Кийик сўқмоғига етгунча қуёш кўтарилиб қолди. Норвон тоғлари билан Қорақушни боғлаб турган ва беш-олти чақиримга чўзилган бу сўқмоқни, аҳтимол, дастлаб кийиклар очишгандир. Йил давомида унда одамлардан кўра турли ёввойи ҳайвонларнинг кўпроқ юриши аниқ. Тиркаш шу сабабдан ҳам қишлоқларни оралаб ўтадиган тўғри йўлдан чиқиб, Қоратошнинг орқа тарафидаги Ражаббулоқ орқали шу томон юрганди.

Даштда майин ва илиққина эсаётган шабада юқорилашгани сари кучайиб, совиб борди. Терскайлардаги қорнинг салқиниданми, шабада заҳриданми, Тиркашнинг ётлари жунжикди. Чакмонига дурустроқ ўраниб, Қорақушга ёндош охирги тепаликка етганида, сўқмоқ ҳам тугади.

Эшак устида қунишиб ўтирганча, Қўрғонжарга қаради: қишлоқ кун тиғида жимирлашиб, кўзига иссиқ кўринди. Нигоҳи беихтиёр юқорироқдаги Эсарқишлоққа тушгач, юзлари тундлашди. У томонга қарамасликка ўриниб, бирпас Қийқим даштларига тикилди. Шунча йиллик умри кечган қадрдон жойларни ташлаб кетаётганидан юраги туз сепгандай ачишди. Кечаги воқеалар-

дан лойқаланган онги уни узоқларга даъват қилса-да, кўнглида сира ҳам тоғдан ошиб кетгиси келмасди...

Қорни очиққанини сизди. Булоқ ахтариб у ёқ-бу ёққа қаради. Кўринмагач, Қорақушсой томонга юрди. Катта Қорақушсой билан Кичик Қорақушсой туташган жойда кўзини йусинлар қоплаган булоққа нигоҳи тушди. Эшагини ўз ҳолига қўйиб юбориб, булоқнинг кўзини ўт-ўланлардан тозалади. Тездаёқ йўли очилиб, қарийб билак йўғонлигидаги сув шарқираб оқа бошлади. Белбоғини сув ёқасидаги ясси тошга ёйиб қўйиб, бирпас кутди. Сув тинигач, аввал юз-қўлини ювди. Кейин нонни шаффоф сувга ботириб, иштаҳа билан ея бошлади.

Ноннинг биттасини еб бўлди. Қорни унчалик тўймади. Шунга қарамай, иккинчисини белбоғига ўраб, белига боғлаб олди. Эшаги Кичик Қорақушсойда ўтлаб юрарди. Болтаси билан кетмонини кўтариб пастга туша бошлади. Ҳар уч қадамда бир булоқ. Пастга тушган сари сой суви кўпайиб борарди. Турли-туман бута ва ёввойи дарахтлардан атрофга ёқимли бир ис таралади. Сўқмоқ ёқасида бодраб чиқаётган равочларнинг бужмайган қизғин япроқлари, сойнинг ҳар икки юзида чамандай очилиб ётган аллақандай майда гуллар бирам чиройли кўринади. Тиркаш каттароқ бир равоч баргини суғуриб, бандини чайнаб кўрди: ҳали тахир, тез кунда етилиб қолади.

Совуқ шабада сой ичига киролмай баланддан ўтиб кетади. Шунинг учун Тиркаш исиб кетди. Эшагига етгач, чакмонини икки буклаб эгарга ташлади. Ҳайдаб, секин-аста пастга тушаверди. Маржонсой ёнида тўхтаб, атрофига разм солди.

Яқингина жойдан бошланишига қарамай, Маржонсойда бир тегирмонча сув кўпикланиб оқарди. Қўрғонжарнинг ёнидан айқириб ўтадиган Санглоқ шу ерлардан бошланади. Ёнида, шундоққина Кичик Қорақушнинг пойида бўйи етмиш-саксон, эни қирқ-эллик қадамча келадиган яланглик. Қачонлардир тоғдан юмалаб тушган қора харсанглар парча-парча бўлиб, сочилиб ётарди. Ҳафсалали одам бу ердан тузуккина жой қилса бўларкан, деб ўйлади Тиркаш: тошлар тайёр гишт, йирикроқлари мисранг билан четга суриб чиқилса, девор бўлиб қолади. Ёввойи ҳайвонлар ҳовлига киролмайди. Тош етмаган жойларнинг четини ковлаб, сертикон буталардан ихота қилса ҳам бўлади.

Сой лабидаги харсанглардан бирига ўтирди. Белбогидаги иккинчи нонни олиб сувга ботираркан: «Инсон ҳам бамисоли оқин сув, — деб ўйлади. — Навбати билан оқиб ўтаверади. Урф-одатларимиз — сой қирғоқлари. Сув оқиб ўтаверади, қирғоқлар эса уни йўлга солиб, жойида мустаҳкам қолаверади...»

Қўлидаги ивиган нонни еб яримлатганида сал нафаси ором олиб, хотиржамроқ ўйлай бошлади: бу ердан Юқори Қийқимгача бўлса икки чақирим йўл бордир. Парда сўфиники ундан ҳам яқин. Шунга қарамай, мол-ҳолини излаб келиб қолмаса, бу томонларга атайлаб келувчилар бўлмайди. Биттагина ёлғизоёқ сўқмоқдан ташқари ҳаммаёқ бутазор, чакалак. Эрдан, ўзи ўрганган одамлардан қочиб қаерга ҳам борарди. Бўридек ит топмас кунжақда ин қурсинми? Бу унга маъқул бўлгани билан бола-чақаси бор, неварга ўстиряпти. Улар одамга ўрганишган. Овоқда яшашолмайди. Аввалгидай бўлмаса ҳам, элга аралашиб турган маъқул-ов. Ҳеч бўлмаса вақт-бевақт Парда сўфи билан дардлашиб туради. Эртани ҳам ўйлаши керак, ёш бир жойга борган. Ўлса ким кўмади?! Улигингни тепкилаб кўмувчи топилмаганидан алҳазар!..

Белбоғида қолган майда ушоқларни сой сувига силкиб ташлади. Ҳовучини тўлдириб-тўлдириб муздай сувдан ичди-да, ўрнидан турди. Узоққа кетиб қолмасин учун эшагига тушов солиб, ялангликни айланиб кўра бошлади. Уй билан молхона тушадиган жойни чамалади. Тош кўчиш хавфи бор-йўқлигини аниқлаш мақсадида Кичик Қорақушга чиқди. Бир қадар кўнгли хотиржам бўлгач, уй қуриладиган жойга майда тошларни уя бошлади.

Кечгача терлаб-тепчиб тинимсиз ишлади. Қийқимдан узоқлаб кетмаганидан кўнглида чуқур бир қониқиш пайдо бўлган эса-да, буни очиқ тан олгиси келмасди: ёмон айтмай яхши йўқ. Ўзи ёки болаларидан бирортасининг касал бўлиши бор, қазои муаллақ бор — шу туфайли қолаётир бу жойларда. Бўлмаса овоқда бўри ермиди.

Тиркаш обдан қоронғи тушганга қадар ишлади. Кейин, Парда сўфиникига йўл олди...

Парда сўфи, гурунг асносида, Тиркашнинг нимадан-

дир хафалигини пайқаб, бот-бот синчков разм сола бошлади.

— Бетимда ой кўрдингми, бунча тикиласан? — деб тунгиллади Тиркаш.

— Нанъанг анча пастми, чирақай, тундсан?

— Тобим келишмайроқ турипти. Ётсам...

— Ёт, чирақай, ёт. Кампир тўшак солиб беради.

Икки қария ёнма-ён ётишди. Кеча деярли ухламагани ва бугун қаттиқ ишлаганига қарамай, Тиркаш анчагача кўз юмолмади. Кундуз иш баҳона бир оз унутилган дардлари тун сукунатида қайтадан хуруж қила бошлади. Ўзини қўлга олиб ҳаммасидан этак силкимоқчи бўларди-ю лекин...

Парда сўфи:

— Қасринг оғрияпти ўзи? — деди соддадиллик билан.

— Юрагим!

— Арслонқулоқ қайнатиб берайми? Қайнатмани тоза бошлаб тайёрлайман-да.

— Ажалдан бошқа давоси йўғ-ов бу дарднинг.

— Сўзингни ел олсин-э, чирақай!..

Қўрғонжардаги гаплар ҳали Парда сўфининг қулоғига стиб келмаганлигини Тиркаш пайқади. Ё... эшитган бўлса ҳам, эшитмаганга оляптимикан? Ундайга ўхшамайди. У эшитганларини яшириб, муғамбирлик қиладиганлар хилиданмас.

— Қўрғонжар томонлардан ҳеч гап эшитдингми? — деди Тиркаш ўсмоқчилаб.

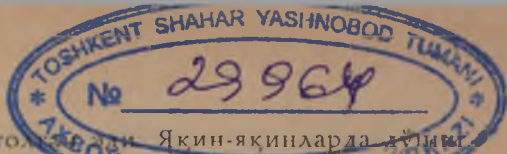
— Эшитдим...

Бирдан Тиркашнинг вужудидан ўт чиқиб кетаёзди.

— Ўтган тунда наврўз бўпти... Болалар беш-тўртта бўлиб бориб, кеча чошгоҳда келса бўладими, чирақай. Ишданам қолишди. Тоза койидим... Ёш-да, дунёнинг қандай айланаётгани билан ишлари йўқ. Сен-чи? Нима, бугун уйдан чиқмаганмидинг?

Ҳар кимнинг ўз дарди бор... Сўфи тушмагур нималарни ваадираяпти-ю, Тиркаш нимадан хавфсираб юрипти!

Парда сўфининг устидан кулмаслигига, бировларга гуллаб юрмаслигига ишонгани боис воқеани қисқа қилиб ўзи айтиб берди. Кейин, нима деркин, деган бир хавотирли андишада зимистон қоронғуликда Парда сўфи томонга қулоқ тутиб ётди.

Суфи оғир уйга толди. Яқин-яқинларда ахирингизини дол қўндириб, гариллаб, ёртак-тиркечларни ҳайри-ги ҳолига ачинди: жуда қовжираб, сўнб қолди. Нимадир деб тасалли бергиси келди, лекин нима дейишини билмасди.

— Нега индамайсан? — деди Тиркаш, ахийри тоқатсизланиб.

— Нима десам экан?..

— Бу кунингдан баттар бўл де, ўл де!

— Йў-ўқ, чирақай... Яхши иш бўлмапти... Текис йўлда юрганминан турт оёқли от ҳам мункайди-да.. Сабрли бўл. Сабр билан бани одам хур бўлур, садафда қамалиб қатра дур бўлур...

— Чидаб бўлмаяпти-да, — деди Тиркаш.

— Энди нима қилмоқчисан?

— Маржонсойнинг устидаги ялангликни тозалаяпман. Уй қурмоқчиман.

— Кўчиб келсанг бошқа жой қуриптимиз, чирақай. Мана, менинг ёнимга кел.

— Четроқда яшамоқчиман.

Тиркаш бир нарсага қасд қилса, бу йўлдан қайтариш қийинлигини Парда суфи биларди.

— Мақсадинг шу бўлса, аввал уй қур-да, сўнг кўчиб кел. Қурувли ўчоқ, осувли қозон бўлмаса ўзингниям, бола-чақангниям қийнаб қўясан, чирақай. Ҳали савр билан жавзо ёмгирлари бор, унутма буни.

— Аввал кўчиб келаман, сўнг уй қураман. Отамдан қолган бир қора уй¹ бор. Чангароғу керагалари бус-бутун. Вақтинча шуни тикиб тураман.

— Ўзинг биласан, чирақай. Менда ёғоч кўп. Сойда бекоргаям чириб кетади. Керагича ол. Бозор кунлари болаларниям етаклаб бораман, ҳашарлашиб уёгини бир бало қилармиз. Энди ухла, чирақай.

Шу билан гап-сўз тугади.

Парда суфининг гапи Тиркашни қувонтирди. Тўсин топиш масаласи ўйлантириб турганди. Уни Қўргонжардан эшакда ташиб келиш амримаҳол. Аравани раисдан сўраб олиш керак. Бу ишни у икки дунёда ҳам қилмасди. Сўраганида колхоздан кўчиб кетаётган одамга раиснинг арава бериши гумон. Йўқ деса, оғзининг елига арзи-майди...

¹ Қ о р а у й — ўтов демоқчи.

Эрталабки чойдан кейин Тиркаш яна тош теришга кетди. Парда сўфи тушлик кўтариб борганида, у анча-мунча иш қилиб қўйганди.

— Ол-а! — деди Парда сўфи ёқасини ушлаб. — Ҳали-ям бир йигитникича қувватинг борақан-а, чирақай!

Тиркашнинг ҳазиллашгиси келди:

— Оёгингнинг остига қара, тезак босиб турибсан.

Парда сўфи ялт этиб оёгининг тагига қаради.

— Қани, чирақай, алдама ундай...

— Кузинг тегмасин дедим, анди.

Иккаласи яйраб кулишди. Тиркашнинг кулганидан Парда сўфининг оғзи қулоғида эди. Гурунглашиб ўтириб тушлик қилишди.

Тушдан кейин Парда сўфи уйига кетмади. Қизиқ-қизиқ ҳангамалардан айтиб, Тиркашга ёрдамлашиб юрди. Кечқурун ўзининг ҳам эшагини бериб, уни Қўрғонжарга жўнатди.

6

Ўша тонгда боласи йиғлаб, Хинагул эрта уйғонди. Уни тебратиб қайта ухлатгач, ташқарига чиқди. Тонг қоронғисида қайнотасининг эшак ҳайдаб, кўча эшикдан чиқиб кетаётганини кўрди. Қўлида нима борлигини илғаёлмади. Эрини уйғотмоқчи бўлди-ю, йўқ нарсага ваҳима кўтармай, деган андишада фикридан қайтди. Кириб қайнонасида хабар олди. Кейин ҳовли супуриш, сигир соғиш, ўт ёқиб сут пишириш каби ўзининг одатдаги ишлари билан банд бўлиб кетди.

Анчадан сўнг Марварид ҳам ташқарига чиқди. Келинининг ҳовлида гирдикапалак бўлиб юрганини кўриб севинди. Имлаб ёнига чақирди.

— Мамажонни уйғотиб чиқ, чироғим, отасидан хабар олсин, — деди секингина.

— Отам йўқ, бир ёққа чиқиб кетди, — деди у.

Марвариднинг авзои ўзгарди.

— Тонг қоронғисида қаёққа кетдийкин? Мамажонни чақир-чи. Бу тентак чол бир балони бошлаб қўймасин яна...

Мамаражаб келганида она Бебитни уйғотган, чолининг хонаси дарчаларини очган, энди кўрпа-тўшакларни йиғмоқда эди.

Бебит иккаласи онасига тасалли берган бўлишди. Понунгдан кейин ака-ука ишга жўнашди.

Марварид кун бўйи жонини ҳовучлаб ўтирди. Тиркашнинг даштга кетганига ишонмасди. Айниқса, болта билан кетмоннинг йўқлигини билгач, безовталаниб қолди: даштга борадиган одамга уларнинг нима кераги бор?!

Бебошвоқ хаёллари ҳар томонга олиб қочарди. Гуё Тиркаш Гулсара билан Маматни болта билан чопиб, кетмон билан киши билмас кўмиб келадигандай туюларди. Болалари ишдан қайтганида ўзини қўярга жой тополмай ўтирган эди. Мамаражаб ҳам отасининг ҳануз қайтмаганидан хавотирга тушди. Вақтни ўтказмай, Эсарқишлоққа йўл олди. Тиркашнинг Исматникига келмаганини эшитиб ҳам қувонди, ҳам ҳайрон бўлди: қайёққа кетиши мумкин?! Ҳар эҳтимолга қарши унга тайинлади:

— Биласиз-ку, отамнинг жаҳли тезроқ... — деди тутилиб-тутилиб. — Эрталаб бир қўлида болта, бир қўлида кетмон... ҳовлидан чиқиб кетган экан. Ҳалигача дараги йўқ. Сизникига келмаган бўлса, энди келмас... Маматларга айтиб қўйсангиз, бир-икки кун эҳтиётроқ бўлиб юришса...

Мамаражаб кўнглидагини айтолмади. Аслида сингисининг қаердалигини сўрамоқчи эди. Сўраёлмади.

Исмат унинг дилидагини пайқади. Бор гапни яширмай айтиб қўяқолди:

— Кўп хунук иш бўлди, ука... Сизларни ташвишга солганимиздан жуда хижолатдамиз. Улар шу ерда, ука. Қорақудуқдаги тоғасиникида экан, ҳозиргина олиб келдим. Синдор раис билан Ҳожигаям одам юбордим. Утирсанг бўлармиди...

Мамаражаб Қўрғонжардан одам чақиришганидан, бугуноқ никоҳ ўқитмоқчи эканликларини пайқади. Никоҳ ўқитиладиган куни қизнинг уруғидан куёвникига келиш одатдан эмас. На чора, илож йўқ жойда илон ҳам типратиконнинг инига бош тикади. Кимдир Гулсарага ота ўрнида оқ фотиҳа бериши керак. Бу ишни отасининг вакили сифатида Ҳожи ёки Синдор раис қилса ҳам бўларди.

Мамаражаб изига қайтди. Уйга келгач, Бебитни бир иш билан ташқарига чиқариб юбориб, билиб келганларини онасига айтиб берди. Уни бир қадар юпантирди-ю, ўзи эса эртасига ҳам нотинчланиб юрди. Бригадирдан сўраб, ишдан эртароқ қайтди. Отасининг ҳануз

қайтмаганидан яна баттар юрагига ғулғула тушди. Боз устига эса онаси зорлана бошлади:

— Чирогим! — деди иккаласи холи қолишганда. — Ўрмак тўқиган уйда ўлар, адорги йўнган тузда ўлар... Отанга бир гап бўлмаса, бунчалик бедарак кетмасди. Худо кўрсатмасин, номус кучи билан ўзини-ўзи... Излай кўр уни, тонг азондан изла! Қиз туғмай мен ўлайин, бу ишни қилмай у...

Ҳар қанча тўлиб турса-да, қизини қарғашга тили бормади. У чолининг бедарак кетганидан нолиётганди, холос. Бироқ, уни қидириб ўтиришга ҳожат қолмади: бир эшакни миниб, иккинчисини стаклаб, ҳовлига ўзи кириб келди.

* * *

Тиркашни соғ-саломат кўриб, Марварид қаттиқ қувонди. Одатда, топилишидан умид узган бебаҳо нарсасини топиб олганида шундай севинади киши.

Чоли эса лом-мим демай ўтирарди. Гўё орадан ҳеч гап ўтмаган, шунчаки ишга бориб қайтгандай осойишта эди. Қорни очиққан шекилли:

— Ёйишга ҳеч нарсаларинг борми? — деди.

— Тур, Бебитжон, чечанга айт, овқатини қуйсин, — деди Марварид.

Бебит чиқиб кетди. Тиркаш индамай ўтиргани учун на Марварид ва на Мамаражаб гап сўрай олди. Кайфияти ёмон эмасдек. Лекин, ичида нима борлигини билиб бўлмасди. Аслида қотма жуссаси яна ҳам хипча тортганидан, юзлари чўяндан қуйилганга ўхшаб кетарди. Кўзлари чўкиб, йилтиллаб қолган. Эти қочган бурни сўррайиб турарди. Бора-бора унинг миқ этмай ўтириши момақалдироқ олдидан бўладиган сукутдай, ўтирганларнинг диққатини ошира бошлади.

Бебит бирма-бир ташиб киритган шўрвани тўртта-ласи жимгина ўтириб ичишди. Хинагул қайишотаси ўтирган хонага шу пайтгача босиб киролмасди. Бир ўзи иккинчи хонада ухлаётган боласи ёнида овқатланди. Авваллари Гулсара ёки қайнонаси у билан бирга овқатланишарди...

Тиркаш косасини ҳаммадан олдин бўшатиб, четроққа суриб қўйди. Бошқаларнинг овқатланиб бўлишини кутиб, чой ича бошлади. Дастурхон йиғиб олинган:

— Келин иккаланг кўрпаларингди тўрт той қилиб туг,— деди Марваридга. — Сизларга Мамаражаб ёрдам беради. Бебит Ҳожининг эшагини келтирсин. Унга қора уйнинг қақир-қуқурларини ортамиз. Қолган нарсаларни кейин бирма-бир ташийверамиз.

Тиркашнинг кўчиш учун жой излаб кетгани маълум бўлди. Лекин қаердан топганлиги номаълум. Бу савол ҳаммани қизиқтирарди-ю, ботиниб биров сўраёлмайди. Мамаражабга эса кўчиш фикри ёқмади. Тиркаш ўғлига совуқ тикилиб:

— Ҳа, чакка томирларинг тортишиб қолди,— деди.

— Иссиқ жойимизни совитиб нима қилардик...

— Сенда номус-ор борми?!

— ...

— Кўчмасанг уйингга бор-у, кўзимга кўринмай ўтир!

Мамаражаб индамай ўрнидан турди ва бир сўз демай хонадан чиқиб кетди. Тиркашнинг кўзлари ёниб, юзига қон тепди. Катта ўғли бундай қилишини ўйламаган эди.

— Ҳожи бованинг эшагини олиб келайми? — деб журъатсизлик билан сўради Бебит.

— Энди керак эмас!!

Мудҳиш бир нарсани сезганиданми, Марварид гангиб-гарангсиб ўтирарди. Тиркашга-ку, бирор гап айтолмасди, Мамаражабни қайтаришга ҳам гап тополмади. Чолининг ғазабли қичқириғидан ўзига келди.

— Бунча тош қотдинг, нима дегандим сенга!

Марварид чаққон ўрнидан турди ва келини ўтирган хонага кириб кетди.

Тиркаш ҳамма нарсани бирпасдаёқ ўртага уйди. Эски-янгисига қарамай қўлига илинган буюмни каттароқ бир наMATга ўраб-чирмаб тугди. Қолганларини дуч келган томонга тепиб-тепиб юбориб, оғзини очиб турган Бебитга ўшқирди:

— Даҳлиздаги қора уйни чиқар!

У ўтов анжомларини йиғиштириб бўлгунига қадар, Тиркаш бир эшакка лойиқ юкни ҳовлидан ташқарига чиқариб, тенг қилиб боғлади. Кейин ўтов кигизлари ва ёғочларини боғлаб, иккинчи тенгни тайёрлади. Узининг эшагига биринчи тенгни юклаб, устига кўрпа-кўрпачалардан қалин қилиб тўшади ва Марваридни миндирди. Ўтов анжомлари билан қозон-товоққа ўкшаган қақир-қуқурларни Парда сўфининг эшагига юклашгач:

— Қоратошнинг йўлидан юрманглар, Санглоқдан

ўтиш қийин, — деди Бебитга. — Оришлининг йўли билан Парда сўпиникига боравер. Молларни ҳайдаб, менам ортингдан етаман.

Камбағалман десанг кўчиб кўр. Икки эшакда Тиркашнинг ўзига тегишли юкларнинг ўндан бири ҳам кетмади. Бироқ, у буни ўйламасди. Хаёли кўзига ёмон кўриниб қолган шу лаънати ҳовлидан, шу қишлоқдан тезроқ нари кетиб олишда. Латта-путталар одамга битмайдиган нарсами! Бойлик — қўлнинг кири.

Тиркаш молларни ҳайдаб чиқишга кетгач, бу кўчишгўё ўзининг айби билан бўлаётгандек, Марварид мўлтираб келинига қаради. Узоқ бир юртга кетаётгандай, энди қайтиб уларни кўриши маҳолдай юраги эзилиб хайрлашди.

— Омон бўлинглар, болам, яхши кунларда дийдор кўришайлик, — деди синиқ оҳангда.

У кўзидан сизиб чиққан ёшни чорси рўмолининг учига артди. Қайнонасининг бир ҳолатда жўнаб кетаётгани Хинагулнинг кўнглини бузиб юборди. Кўзларидан ёш чиқиб кетди. Марварид қоронғида буни кўрмаётган бўлса-да, энтикишидан унинг ҳам йиғлаётганлигини пайқаб, юпата бошлади:

— Йиғлама, болам, худо хоҳласа, ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Бу кунлар ҳам ўтар! — сўнг астагина шивирлади: — Мамажонга айт, эртага тоққа борсин...

Оғзи кўкка тегиб куч эниб қолган эшаклар йўрғалаб йўлга тушди.

* * *

«Ғазаб — умри қисқа ақлсизликдир», деган экан бир донишманд. Азбаройи жаҳли чиққанидан Тиркаш ақлини йўқотаёзган эди. Кўчни жўнатгач, ҳовлига қайтиб, эчкиларини кўгандан бўшатди. Кўганни йиғиб, курмак қилиб боғлади. Сигир-бузоқларни ечмоқчи бўлаётганида, эшиги ёнида турган Мамаражабнинг қорасини кўрди. Бўгилиб чақирди:

— Бери кел, ҳей!!

Мамаражаб шошилмай борди. Айб иш қилиб қўйган боладай, отасининг рўпарасида елкасини қисиб тўхтади. Унинг туриши Тиркашнинг зардасини баттар қайнатиб юборди. Вужуди қалтираб:

— Сенда номус-ор борми?! — деди яна.

— Нима бўпти, шунчалик... — Мамаражаб вазмин
еди.

— Нима бўлганини билмайсанми?! Энди бу қишлоқ-
да бош кўтариб қандай юрмоқчисан?! Гапир!

— ...

— Гапир!!

— Бунчалик элдан чиқадиган айбимиз йўқ эди-ку,
нега қизишасиз, ота? Нима бўпти...

— Нима бўпти, нима бўпти... Ўл бўлди, эшак! Бетинг-
га куя суркаб кетди-ку, анови оқпадар! Бу камми сенга?!

— Унинг кўнглига ҳам қарашимиз керак эди-да!..

— Шунақами?! — Тиркашнинг тишлари ғижирлаб
кетди. — Мен унинг кўнглига қарашим керак эдими?
Сиз ҳамма нарсани биласиз. Кеча синглингизнинг
кўнглига қараб қирқнинг бир сапчабошига қўшиб юбор-
дингиз. Эртага хотинингиз, бириси куни энангизнинг
ҳам кўнглига қараб қоласиз! Шарманда!!

Тиркашнинг «сиз»лаганидан қўрқулик эди. Лекин
Мамаражаб титраб:

— Оғзингизга қараб гапиринг, ота! — деб юборгани-
ни билмай қолди.

Охирги томчи тошни тешади. Тиркашнинг сабр
косаси тўлиб кетди. Қўлидаги курмакланган кўгани бор
кучи билан айлантириб, Мамаражабнинг боши аралаш
скасига тортиб-тортиб юборди. Қаршилиқ кўрмагач,
нафасини ростлаб қайтадан урмоқчи эди, у кўганининг
бир учидан ушлаб тортиб юборди. Аччиқ устида ип-
ни қаттиқроқ тортиптими, Тиркаш бирдан қулаб
тушди.

— Сени ҳам оқ қилдим, оқпадар!!! — Аламига чидол-
май ётган жойида наъра тортди у. — Умрингдан ялчи-
магин!! Улигинг беэга қолсин!!

Қайнонаси ва Бебитнинг ортидан хомуш қараб туриб,
мудди шу пайтда ҳовлига кирган Хинагул қайнотаси-
нинг ер бағирлаб қарғанаётганидан ҳайкалдай қотиб
қолди. Ота ўғил билан жанжаллашганини сезгач, ёнла-
рига чопиб борди. Мамаражаб уриб қулатган деган фикр
кўнглидан кечди шекилли, қўлтигидан суяб, Тиркашнинг
туришига ёрдам берди. Тортинишни ҳам унутиб, унинг
тепасида ғалати тарзда ғўдайиб турган эрини койиб
берди:

— Нима қилиб қўйдингиз?! Киринг уйга!

Хинагул қайнотаси ва эри олдида биринчи марта
овозини кўтариб гапириши эди. Мамаражаб бир сўз

демай кетди. Тиркаш ҳам айтадиганини айтиб бўлди шекилли, қайта оғиз очмади. Сигир-бузоқларини бир-бирига матаб бўлгунига қадар, Хинагул ҳовлига ёйилиб кетган эчки-улоқларни йигиб келди. Кучага ҳайдаб чиқишгач, журъатсизлик билан:

— Хайр, ота! — деди бўшашиб. — Ўғлингизни кечиринг... қарғаманг!..

Тиркаш индамади. Бурилиб келинига қарамади. Дунё унинг кузларига жуда тор кўриниб кетаётган эди.

7

Мамаражабга қолганида отасига жаҳл қилиб, ўн-ўн беш кун Юқори Қийқимга чиқмай юрмоқчи эди. Хинагул қўймади. Туни билан «эговлаб» чиқди. Аввалига ўжарлик қилди, аммо хотинининг гаплари ўринли туюлди. Ўйлаб қараса, ўзидан ҳам ўтган экан, ипни илкис тортиб яхши қилмапти. Кекса одам, балки ёмон йиқилгандир. Турғизиб қўйиш ўрнига, хода ютгандай тепасида ғўдайиб турди-я! Нима дегандаям ота-да у. Беихтиёр йиқитди нимаю уриб йиқитди нима! Кўган билан бир-икки урганида бирор жойи камайиб қолмовди. Ё кетиб бўлгунига қадар уйдан чиқмай турса бўларди. Аксинча, мени кўрдингми, дегандай ҳовлида турди. Йиқитгани ёнаётган ёққа сув қуйди.

Отасига бирон-бир қўполлик қилиш хаёлида йўқ эди. Жони оғриганиданми ипни тортиб юборганини билмай қолди. Иш бир чаппа кетса шунақа бўлади ўзи: ножўя ишлардан ўзингни олиб қочмоқчи бўласан-у олиб қочолмайсан. Отаси анча вақтларгача терс қараб юрадиган бўлди энди...

У қичитқи ўт устида ётгандай туни билан беҳаловат ухлади. Эрта тонгда қайнотасининг эшагини келтириб қолган юклардан икки той боғлаб ортди. Устига қақир қуқурлардан ташлаб, ғизиллатиб ҳайдаганча тоққа жўнади.

Уйда билинмаган экан, Парда сўфиникига яқинлашгани сари юраги пўкиллай бошлади. Отасига рўпара келишдан безилларди у. Хайриятки, Тиркаш йўқ экан. Бебит иккаласи эрта туриб Маржонсойга кетишипти. Бундан Мамаражаб севинди. Жаҳли чиқса, отаси худониям танимай қолади. Уй бировники деб ўтирмай, обрў-

сили тўкиб юбориши мумкин эди... Ортидан Маржон сойга боради. Нима бўлса, одамлар кўзидан йироқда бўлгани маъқул. Сўкадими, урадими — ҳаммасига чидайди. Ярашишса бўлгани.

Парда сўфи: «Эрталабки насибадан подшо ҳам бош тортмайди», деб уни қўярда-қўймай уйга олиб кирди. Дастурхон ёзиб, чой-пой қилди. Мамаражаб номигагина нон тишлади. Томоғидан сув ҳам ўтмасди шу тобда.

— Кетасанми? — деди Марварид унга синчков тикилиб.

— Отамга бораман.

— Бормай турганинг маъқулмиди...

— Нега? — Ажабланган Парда сўфи гапни бўлди. — Отасини кўриб кетгани тузук-да, чирақай. Шу ердан қайтиб кетса, Тиркаш эшитиб хафа бўлади. Борсин, чирақай.

Марварид ноилож кечаги воқеаларнинг ўзи кўрган қисмини айтиб берди. Кейинги «от ўйин»дан беҳабар эди у.

— Э-э, шуниям гапириб ўтирибсанми? — Парда сўфи қўл силтади. — Кўчиб келмаса келмапти-да, қайтага Қўрғонжардаги уй-жойларинг эгали бўлиб туради. Бир қўниши икки бўлганига қувонсин у тентак! Бошқа гапларни қўй, чирақай!

Гапни чуватмаслик учун Мамаражаб ўрнидан турди. Чой-пой қилиб бераман деган баҳонада Марварид унга эргашди. Икки чеккасида ҳар хил буталар ғовлаб ўсиб ётган ёлғизоёқ йўлдан кетаётганларида, Мамаражаб онасига кейинги воқеаларни ҳам ётиги билан айтиб берди.

У ҳар қанча силлиқлаб гапирмасин, Тиркашнинг «оқ қилдим» деганини эшитганида, Марвариднинг ҳуши учди: Гулсаранинг шунча ташвиш орттириб бергани камлик қилувдими? Энди Мамаражабнинг қилмишига куйиши бормиди! Ота соқоли оғзига битганида ҳам ақл тиши чиқмапти бу тентакнинг.

— Ташқарига чиқиб нима қилардинг, болам, отанг кетиб бўлгунича сабр қилиб, уйингда ўтира қолсанг бўлмасдими! — деди она юраги эзилиб. — Ўлганнинг ўстига чиқиб тепган қилибсан-да. Энди унинг кўзига кўриниб нима қиласан? Қайт орқага!

— Темирни қизигида бос деганлар, энажон, ҳозир бормасам бўлмайди. Нима бўлсаям олдидан бир ўтиб қўйишим керак. Аччиқ гапларини айтиб олса, янаги келишимга ҳовридан тушиб қолармиди...

Бу гап Марваридга жуълидай туюлди. Ҳар иккаласи энг оғир зарбаларга тайёрланиб боришди-ю, уйлаган-ларидек бўлиб чиқмади: Тиркаш Мамаражабга ақалли қайрилиб қарамади. Саломига хушламайгина Бебит жавоб берди. Кейинги гаплардан хабари бўлмаса-да, акасининг кўчиб келмаганидан у ҳам норози эди.

Мамаражаб уларга ёрдамлашмоқ учун ўзича ишга тушмоқчи бўлаётганидагина Тиркаш тилга кирди:

— Сенга бу ерда қиладиган иш йўқ! — деди кўзлари ёниб. — Қай йўл билан келган бўлсанг, ўша йўл билан жўна!

— Кечиринг, отажон!..

— Йўқол!!

Оилада баъзан Тиркашга гап қайтара оладиган, у билан эркин мунозара қила оладиган одам фақат Мамаражаб эди. Тўнғичининг айрим бетгачопарликларини Тиркаш кўтарарди. Баъзан феъллари ўзиникига ўхшаб кетишидан дилида пинҳона қувонарди ҳам. Лекин ҳозир уни кўришга кўзию отишга ўқи йўқ эди. Буни Мамаражаб ҳам пайқади. Ноилож изига қайтди.

Унинг бошини ҳам қилиб кетаётганига Бебитнинг ичи ачиди. Аммо, худо қарғаганни пайғамбар ҳассаси билан туртади. Юзини ўгириб, тошини тераверди. Ота-сига қўйинг дейишга ботинолмади!

Марвариднинг юраги увушди. У ҳам оғиз очолмади. Ўзича Тиркашни оқларди ҳам. Оқламай-чи! Чакана юзиқоралик бўлдимиз?! Тағин ҳам бу чол фил экан — ўлиб қолмади. Бир мартагина маст туядай оламини танг қилди-ю, тинчиди-қўйди. Ҳар кимда худо берган феъл бўлади-да! Бақироқ туянинг бори яхши, бақиргани яна яхши. Мамаражаб ҳали бола, болалик қилган!

* * *

Юқори Қийқимнинг ёшу қариси йиғилиб, ҳашар билан Тиркашнинг икки хона бир даҳлизли уйини тездаёқ тиклашиб, устини ёпиб қўйишди. Тош беби-линка, бута-ёғоч сероб, тупроқ етарли — кўпчиликка иш туруш берармиди. Иккинчи ҳафтасига кенг-мўлгина оғил билан ҳовли деворининг асосий қисмини кўтариб кетишди. Қолганини Бебит иккаласи шошилмай бити-раверишди. Фақат ёғингарчиликлар бошланганида ёв-пойи чўчқалар бир оз бесаранжом қилди. Илгари ўзлари

«шоҳмола» қилиб юрадиган қўриқда уй пайдо бўлиб қолганига қарамай, ҳар тонгда тўдалашиб ҳовлига кела-веришди. Аввалига ҳуркса даф бўлар деган умидда ота-бола челагу лаганларни данғиллатиб ҳайдаб қўриш-ди. Бўлмагач, Тиркаш Бебитни Қўрғонжарга юбориб, Қорабойни олдириб келди ва ҳовлининг қолган қисмига ҳам одам баравар тош қалаб чиқиб қутулди...

Ҳовли деворларини баландроқ кўтариб суваш, қишда бўри-қашқир ошиб ўтавермасин учун устига тиконли буталардан қадаб чиқиш; пичан, ўтин дегандай ташвишлар билан ёз ўтиб кетди. Бу орада Мамаражаб бир-икки келиб кетди-ю, отаси рўйхуш бермагач, қайтиб қадам босмай қўйди. Уларни яраштириш мақсадида бир марта юзқўрмас бўлиб кетганига қарамай, Қўрғон-жарнинг кексаларини эргаштириб Ҳожи келди. Бари бир бўлмади. Хинагулнинг «ўқиши» зўр бўлган эканми, бу гал Ҳожи ўзини анча сипо тутди. Бир-икки марта тили қичишиб, Тиркашни боплаб сўкмоқчи ҳам бўлди-ю, ўзини босди: юмган оғзини очолмай, дами ичида кетди.

Исмаат томонидан юборилган воситачилар Тиркаш-нинг жонини ҳалқумига келтирди. Уларни аввалгидан баттарроқ изза қилиб жўнатди. Шу билан бу уйдан одамларнинг оёғи узилди. Биров келмасди, у ҳам ҳеч қаёққа бормасди. Кун бўйи тоғда молларини боқиб қайтарди-да, ётиб ухларди. Эртасига яна одатдаги тирик-чилик. Баъзи-баъзидагина кўнгли одам тусаб, Парда сўфиникига борарди. Тиркашникига ҳам фақат Парда сўфи келарди.

Марвариднинг назарида чолининг бу қилиғи нонқўр-лик эди. Ёш-қариси қолмай йиғилишиб келиб, оғирини снғил қилиб кетган қариндошларига билдирган миннат-дорчилигим бу! Тўйига бормаса, маъракасига бормаса. Одамники — бормоқ-келмоқ. Шу бўлмаса туғишганинг туфлаб кетади бетингга. Хайриятки, Бебит иккаласи элга аралашиб туришади. Уни сўраганларида, турли важлар айтишади. «Чол бўлганида Тиркаш тентакни уй чўрисига айлантирибсанми, балосан», деб кулишади тенгдошлари. Аммо, унинг нега одамларга аралашмай қўйгани ҳеч кимга сир эмас.

Тиркаш уй қурилишига ҳеч кимни чақириб келма-ганди. Одамларни ҳашарга айтиш нияти умуман бўлма-ган. Шунга қарамай қавму қардошлари валломатлик қилишди, ёрдамини аяшмади. Бир йилда чала битадиган

иши бир ҳафтада битди-қўйди. Бунинг учун Тиркаш улардан миннатдор эди. Аммо, бети куйиб ўтирганидан тўй-маъракаларида қатнашолмасди. Ортидан кимдир қўлини бигиз қилиб тиржайишини истамасди. Назарида, кимдир, албатта, шундай қиладигандек эди. Қолаверса, яккамохов бўлиб юриш ўзига ҳам осон бўлмаётганди. Ҳалиям бўлса Бебит бор: элдаги янгиликларни топиб келиб туради. Бу пайтда у Еттисойдаги маъдан конида ишларди.

Тиркаш жуда эрта уйғонди. Юзини дарча томонга ўгириб, ложувард осмонга тикилди. Қорақушнинг тепасидан бошланган ҳаёлий кенгликда сон-саноқсиз юлдузлар милтиллашар — заифгина, кўкиш шуъла таратиб кўз қисишарди. Ана, улардан бири парчинланган жойидан чирт узилди! Ортидан узун, ёрқин из қолдириб, Қорақушнинг сарчўққиси томон учди. Тиркашнинг эти жимирлашди: «Ҳар бир юлдузнинг учгани — бир одамнинг куни битгани», деган гапни эслади.

Юлдуз шиддат билан учса-да, сарчўққига етмай сўнди. Тиркаш унинг ерпарчин бўлмаганидан қувонди. Ҳар қалай, одамийликни қадрлайдиган, ҳиммати баланд кишининг юлдузи экан. Ерга тушиб, тубан бир махлуқ сифатида иккинчи ҳаётини бошлашдан мардона воз кечди!

Сўнмасдан ергача тушган юлдуз ё қирқоёқ, ё чаёнга айланишини бола кезларида отасидан эшитганди: «Жирканч зараркунандага айланишни одамийлик шаънига иснод деб билган мард кишиларнинг юлдузигина кўкда сўнади», — деганди у. Бу эртакни, эҳтимол, шунчаки ўғлини овутиш учун тўқигандир. Аммо Тиркаш уни ҳали-ҳануз унутмайди. Юлдуз учганини кўрса, беихтиёр эти жимирлашади. Ҳар гал ёқасига туфлаб: «Ерпарчин бўлмасайди!» — деб туради.

Баъзи-баъзида тоғ чўққилари ортига ўтиб кетгани бўлмаса, юлдузларнинг ергача учиб тушганини у сира кўрмаган, лекин дунёда чаёнсифат кишилар ҳам борлигини пайқаганида, отаси бу эртакни бежиз айтмаганлигини тушунди. Одам ва одамийлик ҳақида узоқ ҳаёлга толган пайтларида: «Ерпарчин бўлган юлдузлар ростдан ҳам чаёнсифат одамга айланиб қолишмасмикин?» — деб ўйлаган...

Тиркаш хаёллар огушида эди, кукиш шуъла сочаётган юлдузлар бирин-кетин сўнаётганини пайқамай қолди. Осмоннинг дарчадан кўринаётган бўлаги хира тортди. Унда аввал қизғиш, бир оздан сўнг оқиш, кейин сарғиш шуълалар ўйнай бошлади. Марварид ҳам уйғониб, тўшагини йиғишга тутинди.

— Дарча томонга қараб ўтирасизми? — деди у.

Тиркаш бош чайқади. Аъзои бадани сирқираб, қулоқлари ғувуллаб бошлаган эди. Касалликданми, уйқусизлик асоратими бу — билмасди.

Кунчиқар маҳал Бебит келди. Одатдагидай отасидан ҳол-аҳвол сўрагач овқатланди. Колхознинг олдинги бухгалтери урушга кетгани сабабли яқиндагина Синдор раис уни бу лавозимга олиб келганди.

Ўзиям кон бошлиғига қатнайвериб, Еттисойнинг йўлини «чуқур» қилиб юборди. Ҳар қалай, уни «эритиш» йўлини топди.

Бебит шошиларди. У кечаю кундуз идорада қолиб, қўшни колхознинг бухгалтери ёрдамида Қийқимнинг чалкашиб кетган ҳисоб-китобларини тўғриларди. Уйга ҳар куни атиги бир марта, отасини кўриб кетиш учунгина кирарди.

У туриб кетмоқчи бўлаётганида Тиркаш тўхтатди:

— Бирпас ўтир... Далада ишлар қалай? Қийналмаяпсиларми ишқилиб?

— Одам етишмайди, — деди Бебит отаси кўрсатган жойга тиз чўкиб. — Болалару хотин-қизлар тариқ билан зиғирни ўташяпти. Эркакларнинг бир қисми кўриқда иччан ўришяпти, бир қисми бошқа ишларда.

— Далда бериб туриш керак уларга... Уруш бутунлай тугадими энди?

— Тугади ҳисоб.

Тиркаш буни ўзини кўргани келиб-келиб турганларнинг гурунгларида билиб олган, лекин Бебитни бошқа мақсадда тўхтатган эди. Сўрайман деган нарсасини сўраёлмай гапни айлантириб, ўзини баттар қийнади. Томоғидан овқат ўтмаётганига яраша, гапириши ҳам тобора қийинлашиб бормоқда эди. Ким билади дейсиз, кечгача нима гапу нима сўз. Қазойи муаллақ вақт кутиб турмайди. Билиши лозим бўлган нарсани пайсалга солишнинг ўлим тўшагида ётганлар учун кўпда хосияти йўқ.

— Менинг зарур ишларим бор эди, ота, — деди Бебит. — Кечқурун эртароқ келарман...

Бесбитга жавоб берганидан кейин, Тиркаш осмонга қараб анча ётди. Ниҳоят, ётавериш жонига тегиб кетди: — Турғазиб қуй, — деди одатдагидай пойгакда жун титаётган Марваридга.

Илгарилари бир соат-ярим соат дам олгани бўлмаса, кундуз куни бекор ётолмасди. Яқин икки-уч кунларгача камширига суяниб бўлса-да, ташқарига кириб-чиқиб турарди. Энди эса у ёнбошидан бунисига ағдарилиш малол. Биров турғазиб қуймаса, ўрнидан туриб ўтиролмайди ҳам.

О-о дунё! У қандоқ одам эди-ю, қандоқ бўлиб қолди! Баҳор селларидек, тўғри келса, тепани ағдариб кетадиган шиддаткор эди. Энди ўша шиддатида нима қолди?! Саксовулдай қовжираган танасию дилгир ўйларидан бошқа ҳеч нима! Адашган йўловчидек дунё уйининг у эшигидан кириб, бунисидан чиқиб кетяпти. Наҳот шундай ўтиб кетаверса? Ҳали битмаган ишлари бор. Жуда-жуда зарур ишлар. Битириломай ўтса армонда кетади. Бир армонки, суягида қолади!

Марварид дарча ёнига ўтқазиб қўйганидан кейин яшил кенгликларга, тоғларга узоқ тикилди. Бу тоғларни болалигидан билади. Неча йиллар унинг бағрида бойларнинг қўйини боқди. Колхоз тузилганидан кейин чўпонликни ташлаб, деҳқончилик қилиш учун даштга чиқди. Кейин яна борди... Шунга қарамай, бу вазмин тоғларга ҳеч қачон ҳозиргидек суқланиб тикилмаган экан. Тоққа ўхшаган тоғ-да, деб юраверибди. Инсон сабр-бардошининг қиёси-ку улар! Ётукликнинг рамзи-ку!

Кексаларнинг: «Ота-юртнинг азизлигини она тупроқдан оёғинг узилганида биласан», деганлари шумикан?! Инсон ота-юртнинг азизлигини ота-онасини таниган кундан билиши керак! Тиркаш шу муқаддас туйғудан хабардорлигини пайқамай яшайверипти. Уйқуда яшагандай яшапти!

Танадан жон чиққунига қадар, ҳеч бўлмаса, кўз билан қулоқдан айирмасин экан. Оламнинг сирли сасини тинглаб, унинг мавжудлигига имон келтириб, боқий ва безавол қолаётганини кўриб ўлмоқнинг ҳам лаззати бор! Тиркашнинг нигоҳи ҳали ўткир. Увадасимон булутларни тилимлаётган чўққиларни аниқ кўраётир. Хаёлида Қорақуш ҳақида тўқилган афсонадаги бир қўшиқ чарх уради. Унинг сўзларини унутган. Илгари ҳам бир эсламоқчи бўлиб эслолмаган. Қарилик-да, унутибди...

Бу афсона — кўп қадимий афсона. Эҳтимол, ёв сиқувиغا бардош беролмай, Қорақуш тоғларини паноҳ

тортиб чекинган суғд суворилари тўқишгандир. Эҳтимол, Қутайбанингми, Чингизнингми голиб келишига қумаклашган қайсидир хоинга лаънат тамғаси сифатида қадимги туркий қабилалар томонидан тўқилгандир. Ҳар ҳолда, хиёнаткор ота ва жасур ўғил ҳақидаги афсона эди у.

Қадим замонларда Қийқим даштларию атрофдаги тоғлар ота-бола Қорақушларнинг мулки экан. Кунлардан бир кун бу юртга ёв бостириб кирипти. Аскарларининг мўр-малахдай босиб келаётганидан қўрққан Катта Қорақуш ёв ҳукмронлигини тан олиб сулҳ тузипти. Лекин мағрур ва эрксевар ўғли — Кичик Қорақуш бу сулҳни тан олмай уришаверипти. Ваҳимага тушган ота сездирмай ортидан бориб, ўғлининг бир қанотини синдирипти. У юксаклардан ўзи тухум ёриб чиққан рўйи заминга чархпалак бўлиб қулаб, хоин отасининг ишидан ҳайратга тушганча, тош қотипти. Қўрқоқ ва фарзандкуш ота ҳам тепасига оғир қўнипти-ю, қанотларини тузукроқ йиғишга улгурмай тош қотипти. Юртни эса ёв босипти...

Тиркаш болалигида бу афсонани кўп эшитган. Ушанда шундай воқеаларнинг бўлганлигига чиппа-чин ишониб, кўп йиллар Катта Қорақушга нафрат билан қараб юрган. Бу фақат афсона эканлигини, халқ уни эрка ташналигини, орзу-умидларини ифодалаш учун яратганини қайдан билсин?! Қийқимлик қумқулоқ сўзамоллар оҳангини келтириб, эзилиб куйлашганида, болалар қолиб, соч-соқоли қордай оппоқ кўнгли бўш кексаларнинг кўзларидан милт-милт ёш оққанини кўриб ҳам бу воқеаларнинг чиндан бўлганига ишонмасинми?! Афсона мазмуни кексалар тақдирига дахлдорлигини, кўзёшлар ўзларининг ўтган умри ва аждодлар тақдирига ачинишидан эканлигини ўн-ўн беш яшар бола қайдан билсин!

Тиркаш қўшиқ сўзларини эслай олмагач:

— Кампир, — деди Марваридга. — Бир қўшиқ бўларди... Қорақуш қўшиғи... Эсингдами?

— Қаёқда, — у жун титишдан тўхтамай жавоб берди. — Эшитганману эсимда қолмапти.

Марварид қўшиқ сўзларини жуда яхши эсларди. Бироқ, уни чолига айтмади. Бундан дарди баттар ортади, деб ўйлади. У эса кампирига ишонди. Ўша дилгир қўшиқни унутиб юборганидан дилида севинди ҳам. Хаёлида қўшиқ мазмунини тиклай бошлади:

«Қорақуш! Сен қўрқоқлик қилдинг. Ёвга дадил чангал уролмадинг. Ўғлинга эи бўлолмадинг.

Қорақуш! Сен хоинлик қилдинг. Ёвга дадил чангал ураётган ўғлиннинг толмас қанотини синдирдинг

Қорақуш! Сен азроилсан. Осмон-фалакдан қулаб тушиб жон таслим қилаётган ўғлинг тепасида азроилдек қанот кериб турибсан!..

Ўғлинг сендан улуғ эди! Сендан кучли ва ёвқур эди. Сен унинг шиддатини кесдинг Юртнинг муносиб жонкуярини хазон қилдинг!..

Унинг муқаддас тахти — она тупроғини душман отларининг оёғи остига ташладинг! Муқаддас тожи — осмонидан айирдинг...

Сен ота бўлолмадинг, Қорақуш!..»

Тиркаш беихтиёр инграб юборди. Марварид хавотирланиб иргиб жойидан турди:

— Нима бўлди, Бебитжон?! — деди.

Тиркаш, ҳеч нарса бўлгани йўқ, дегандай бош чайқади. Сарғайиб кетган, аммо деярли бутун тишларини бир-бирига босганича, кўзларини ҳорғин юмди. Оппоқ соқоли билинар-билинамас титрарди.

— Ётқизиб қўяйми?

Чоли тасдиқ ишорасини билдиргач, кампири юмшоқ тўшакка авайлаб ётқизди. Устини кўрпа билан ўради. Жойига қайтаётганида, очик дарча орқали Қорақуш тоғларига қаради. Тутунсимон палахса-палахса булутлар унинг устидан ошиб ўтишмоқда эди...

Қорақуш ҳақидаги бу қўшиқ Тиркашнинг эски дардларини янгилаб, юрагини сирқиратиб юборган эди. Тунд бир кайфиятда аламли хотираларга берилди. Кейинги йилларда рўй берган кўпгина ҳодисалар кўз ўнгидан ўта бошлади.

Ёзнинг бошлари. Тиркашнинг Маржонсойга кўчиб борганига бир йилдан ошиброқ қолганди. Бир куни Бебитнинг ишдан кайфияти бузилиброқ қайтди. Буни Тиркаш дарҳол пайқади.

— Нега нашъанг суст?

— Уруш бошланипти, — деди у.

Тиркаш бу гапга эътибор бермади. Кечки овқатдан кейин, молларидан хабар олиб келди-да, одатдагидек тўшагига бепарво чўзилди...

Орадан кўп ўтмай, умумий сафарбарлик бошланди. Айни ўрим яқинлашган пайтда умумий сафарбарлик эълон қилиниши колхозларга кучли зарба бўлди. Тиркаш урушнинг кўпроқча чўзилишини ҳис қилди: «Икки ойгами, уч ойгами боради-ёв, — деб кўнглидан ўтказди. — Бўлмасам йигитларни бунақа супурма қилиб олиб кетишмасди...»

Назарида, фашизм бир тўда елўпкалар тўдасига ўхшаб туюларди. Безорилар кучи етадими-етмайдими, дуч келган одамнинг ёқасидан олаверади. Бинобарин, йигитларнинг ёппасига сафарбар қилинаётгани унга ғайритабиий туюлмади. Давлат қаймоқ тўлдирилган тилла косадай гап. Қўриқламасанг истаган ит тумшугини тиқиб кетаверади. Қўриқлаганга яраша дуруст қўриқлаш керак-да!..

Тиркаш ҳар куни эрталаб ё Қорақушсойга, ё Каримсойга чиқиб кетади. Кўпинча тушда ҳам уйига келмайди. Молларини ссрут жойларда ўтлатиб юради. Кечқурун бамайлихотир қайтади. Ўша куни негадир эртароқ қайтгиси келиб қолди. Сигирларини боғлаётганида, уйдан Марварид чиқиб, эчкиларни кўганлай бошлади. Тиркаш одатдагидай улоқларни ажратди. Алоҳида қўрага қамагач, майда-чуйда ишларга андармон бўлиб кетди.

— Ичкарига киринг, — деди соғин эчкиларнинг лачагини ечиб бўлган Марварид. — Мамажон келган...

— Бу ерда нима бор экан унга? — деб тўнғиллади Тиркаш.

Марварид индамади. Қўлидаги лачакларни уй деворидаги қозиққа илиб, ичкарига кириб кетди. Тиркаш ҳовлидаги ишларни баҳона қилиб, анчагача куйманиб юрди. Унинг уйга киргиси йўқ эди. Буни Марварид пайқади. Мамаражаб ташқарига чиқмоқчи эди, қўймади. Яна ўзи чиқди.

— Кирмайсизми! — деди кўзларида ёш ҳалқаланиб. — Мамажон эртадан кейин ҳарбийга кетаркан. Беш пулингиз кетсаям, яхши гап билан жўнатиб юборинг...

«Яхши гапмиш-а, яхши гапмиш! — деб ўйлади Тиркаш кўзлари қисилиб. — Яхши гап керак бўпқоптими! Ҳўкиздай савалаб жўнатиш керак уни!» Лекин кампирига аччиқ гап айтишдан ўзини тийди. Бўйнидан ип боғлаб судрашаётгандай бир кепатада эшикка йўналди.

У эшикда пайдо бўлгач, Мамаражаб ўрнидан сакраб туриб қўл чўзди.

— Ассаломалайкўм, ота!

Тиркаш қўлини бермади. Унинг саломига алик ҳам олмади. Тўғри уй тўрига ўтиб, без бўлиб ўтириб олди. Орага ноқулай жимлик чўкди. Бир оздан сўнг Мама ражаб:

— Мендан ўтган бўлса кечиринг, ота, — деди. — Ушанда ипни илкис тортиб юборибман... — Отасидан садо чиқмагач, овози товланиб давом этди. — Индинга жўнаб кетяпман. Шунга... келинингизни олиб келиб қўйсамми дедим...

— Менинг келин-пелиним йўқ ҳали... — Ғазабдан чатнагудай бўлса-да, Тиркаш сал паст тушди. — Келин миш-а! Топган гапини қаранг...

— Шайтонга ҳай беринг, отаси! — Марварид зорланди. — Шайтонга ҳай беринг. Бунчалик куфр кетманг!

Орага яна узоқ, юракни сиқадиған жимлик чўкди. Марвариднинг ҳам, Мамаражабнинг ҳам уни бузишга юраклари бетламади. Тиркаш эса миқ этмасди.

Туяларнинг энг яхшиси — кучли, меҳнаткаш ва тўзимлиси нортуя ҳисобланса-да, айримларининг ғалати бир феъли бўлади: ўзини ноҳақ жабрлаганни бир умрга унутмайди. Ўнғайини топса уни оёқ остига олишга ўмров билан эзиб ташлашга интилади. Мамаражаб ота сини жуда туяфеъл ҳисобламаса ҳам, кеки унча-мунчага тарқамаслигини биларди. Бинобарин, бу томонга келаётганида хандон-хушон кутиб олмаслигини назарда тутган, лекин бунчалик бўлар деб ўйламаган эди.

Нафас ютиб ўтираверишдан маъни йўқлигига Мамаражабнинг кўзи етди. Кетиш учун қўзғалаётганида онаси тўхтатди.

— Отангдан оқ фотиҳа олиб кет, болам! — деди ва Тиркашга қаради. — Фотиҳа беринг ўғлингизга, ой бориб омон келсин! Боши тошдан бўлсин!

Тиркаш бир зум ер чизиб, ўйланиб қолди. Мамаражаб бирор сайру саёҳатга жўнаш олдидан фотиҳа тилаб кирганида нима дейишини ва нима қилишини ўзи биларди. Ҳозир нима деб бўларди? Кампирининг айтганларини сўзма-сўз такрорласинми? Бу қўлидан келармикан?

Қизи масаласида унинг ҳукми бешафқат эди: уйдаги номини тилга олишларини ҳам тақиқлаб қўйди. Мамаражаб ҳақидаги фикрларида эса, кейинги пайтларда кичик-кичик дарзлар пайдо бўла бошлаганди. Шунинг учун бу масалани, адолат юзасидан, яна бир марта

ўзича сарҳисоб қилиб кўрмоқчи бўлди. Сарҳисоб қилди ҳам. Лекин натижа ўзгармади. Бунинг учун Тиркашда старли асослар бордек эди: у куйиб-ёниб турган пайтда Мамаражаб оила номусини ерга урган синглисини ҳимоя қилди, энг оғир дамда кўчиш борасида отасининг фикрини сариқ чақага ҳам олмади ва ниҳоят, у отани урди! Отани урган ўғилнинг қўлидан падаркушлик ҳам келади. Падаркушлар эса...

У жуда ноқулай аҳволга тушиб қолди: Мамаражаб Тиркаш учун оқ қилинган бўлса ҳам, боши юмалоқ одам. Хатарли сафар олдида турипти. Бундай йўлга тушганларга азал-абад хусумати бўлганлар ҳам оғир гапирмайди. Тил учиди бўлса ҳам ой бориб, омон кел, дейди. Тиркаш қаллобликни ёқтирмас, чин кўнгилдан нимадир дейишга лат еган оталик ғурури йўл қўймас, мум тишлаб ўтираверишнинг ҳам иложини тополмас эди.

Мамлакатимизнинг куч-қудратига қаттиқ ишонарди у Душманнинг энг қисқа муддатларда тор-мор қилинишига заррача шубҳаси йўқ эди. Уруш бошланганлиги ҳақидаги хабарга ортиқча эътибор бермагани ҳам шундан эди. Бироқ, уруш — уруш-да. Бир кун бўладими, юз кунми, ўлим билан бирга юради у. Шу пайтгача буни нега ўйламадийкин? Ҳали-ҳозир ўз яқинларидан ҳеч ким жангда қатнашмаётгани учунми? Тиркаш бунчалик худбин эмасди-ку. Афтидан, одам ўзидаги иллатларни ҳам-мавақт ҳам сезавермайди чоғи.

Кўнгли тобора юмшаб бораётганини сизди у. Сездю пешонасидан сизиб чиқаётган терни кафти билан артиб, шахт ўрнидан кўтарилди. Нима қилаётганини англаб-англамай эгнидаги мовут чакмонининг этагини силкиб ташлади ва сўзсиз-садосиз ташқарига чиқиб кетди. Эшик ёнида ишдан чарчаб келаётган Бебитга рўпара бўлиб, юзига мўлтираб қаради-да, индамаганча ундан ҳам узоқлашди. «Бекор қилдим! — деган бир аччиқ изтироб вужудини кемириб борарди. — Бекор қилдим!..»

Санглоқнинг ёқасига етганидагина юзига кечки салқин уфуриб, сал ўзига келди. Ҳали аср намозини ўқимаганлигини эслади. Соё бўйидаги кичик булоқлардан бирининг ёқасига чўққайиб ўтириб таҳорат олди. Кейин ҳовлидан бир оз узоқлашиб, барра ўт устига чакмонини узунасига ёйди. Аммо намоз ўқиш ўрнига чакмонига чўк тушганича хаёлга толди: уруш, балки,

бугун-эрта тугаб қолар. Мамаражаблар етиб улгурол-маслар ҳам...

У аср намозини қазо қилганини англаганида қуёш ботиб, атрофга қуюқ қоронғилик чўка бошлаган эди.

* * *

Хонадаги танг вазиятдан асаблари зирқираб ўтирган Марварид чолининг қотма юзида яққол аксланаётган руҳий ғалаённи пайқамади. Тиркашнинг этак силкиб турганини кўриб, унга бақрайганча тикилиб қолди. Индамай эшикдан чиқиб кетаётганидагина ҳушини йигди ва она бўридай ув тортиб юборди:

— Тошбағир! Увв!! Тошбағир!..

Онанинг телбавор фарёди Мамаражабнинг юрак бағрини ўртаб юборди. Кўзларидан тирқираб ёш чиққанини пайқамай қолди:

— Қўйинг, энажон, йиғламанг! — деди ўксиб. — Ахир отам бирон ёмон гап айтмади-ку, нега куюнасиз?!

— Икки оғиз оқ фотиҳасини ҳам аяди-ку у тошбағир!

— Пайқамабсиз, эна, отам бу гал менга сиз ўйлаган-чалик бефарқ қарагани йўқ. Феълини биласиз-ку, дабдурустдан бирон гап айтиши қийин.. Шунисигаям шукур қилишимиз керак.

Марвариднинг бўладигани бўлиб, яшин урган дарахтдай мунғайиб қолди.

Ниҳоят, Мамаражабнинг қайтадиган вақти бўлди. Марвариднинг ундан ажралгиси келмасди. Ажралса бир умр кўрмай қоладигандек, ўламан саттор кетмайсан, деб туриб олди. Уни олиб қолиб ҳам бўлмасди. Қўрғон-жарда Хинагул ёш боласи билан ёлғиз қолганди. Шунинг учун Бебит:

— Сиз ҳам акам билан кета қолинг, — деди она-сига. — Мен ҳам борардим-у, конда одам кам, ишга чиқмасам бўлмайди. Ўрнимга одам топилса, эрта кечқурун бораман.

Бу маслаҳат ҳаммага маъқул тушди. Жўнаб кетишаётганларида, Мамаражаб Бебитни четроққа тортиб тайинлади:

Эртага кечқурун Қўрғонжарга бормаёқ қўй, — деди ярим товўшда. — Отам уйда ёлғиз қолмасин. Иложини топсанг, нариги куни эрталаб бор, кечгача қайтиб келасизлар.

Бebит сменадан кейин бoриб, индиниси иложи бoрича ишга етиб келмoқчи эди. Акасининг гапидан кейин, ўйланиб қолди. Буни Мамаражаб бошқача тушундими:

— Мабодо бoролмасанг омон бўл, ука! — деди.

— Индинга бoриб қоларман, соғ-саломат қайтинг, ака!

— Буни уруш дейдилар, бир гап бўлса, уканг... ларга эълолик қиласан ўзинг....

— Акажон!! — Бебитнинг кўнгли бузилди.

— Хўп, бўлмаса...

Улар қучоқлашиб хайрлашишди. Индинига ўрнига одам топиб, Бебит Қўрғонжарга борди. Акасини жўнатгач, йиғлайвериб жигархун бўлган онасини олиб қайтди. Хинагул вақтинча (Тиркаш жаҳдан тушгунча) отасиникида турадиган бўлди. Бу ақл Ҳожининг ўзидан чиқди. Қизининг ҳозир Юқори Қийқимга бoриб, кўпам иззат топмаслигини ўйлаган бўлса керак. Тиркашнинг ўглини кузатишга келмаганлигининг ўзи ҳам унинг шу фикрга бoришига сабаб бўлганди. Келин билан невара керак бўлса, Тиркаш тентакнинг ўзи келади, деб ўйлади у.

Аммо Тиркашга келин билан невара анчагача керак бўлмади.

10

Кон ишчиларидан яна бир гуруҳига чақириқ қоғози келди. Улар орасида Бебит ҳам бор эди. Тиркаш уни қандай кузатиш лозим бўлса шундай кузатди. Бироқ, конда ишлар тўхтаб қолиши хавфини ҳисобга олиб, шахтёрлар ва фабрика ишчиларини район ҳарбий комиссариатидан қайтаришди.

— Еттисой кони ҳам, — деди ўрта ёшлардаги қоқча-как бир капитан, — фронт учун ишлайди. Сизлар ҳозирча ишлаб турасизлар. Буйруқ бўлса яна чақирамиз.

Буйруқ бўлмади. Бир ойлардан кейин кондаги малакали ишчиларнинг ҳаммасини ишда қолдиришди.

Бебитнинг қайтиб келганидан Марварид ўзида йўқ севинди. Тиркашнинг қувонганини ҳам, хафа бўлганини ҳам билиб бўлмади. У одатдагидай бир зайлда юрар, уруш тўғрисида Бебитдан ҳеч нарсани сўрамас эди...

Қишлоқларда «фалончидан қорахат келипти», «писмадончига қорахат келипти», деган совуқ хабарлар ўрма-

лаб қолди. Тиркаш бунга ҳам эътибор бермай юрди. Уруш — ўлимнинг онаси. Уруш бўлгач, қурбон ҳам бўлади-да!

Кузнинг ўрталарида Парда сўфининг ўғлидан қорахат келди. Шундан кейингина Тиркашнинг юрагига ғалаён тушиб қолди. Қўшнининг ғами — ўзини билган одамга ўзиники. Бир томони қариндош-уруғчилик. Шу туфайли у биринчи марта эл йиғилган жойга бориб, Парда сўфига таъзия билдириб қайтди. Кечқурун Бебитни Марвариддан узоқроққа тортиб, жиддий сўради:

— Нима гап?! Нима бўляпти ўзи?!

— Душман кучлироқ шекилли... Кўп шаҳарларимизни босиб олипти...

— Нега босиб олади?! — Бунга Бебит айбдордай уни силталади. — Нега! Сталин нима қиляпти у ерда?

— Ҳукумат душманни ҳайдаш чорасини кўряпти!

Тиркаш асабийлашиб, ҳаддидан ошириброқ юборганини пайқади. Аммо, босиқ ва ишонч билан сўзлаётгани учун ўғлидан хурсанд бўлди. Бебит одамлар ичида юрипти. Одамлар душманни енгишимизга ишонар экан. Ишонч яхши нарса: ишонч — тирикликнинг ўқ илдизи. Ўқ илдизи қирқилган ўсимлик икки дунёдаям ўнгмайди...

Кунлар ўтиб борарди. Ғалабадан дарак берувчи бирор-бир аломат сезилмасди. Қайтага кун санаб Тиркашнинг ичи пишиб кетди. Дардлашадиган одам йўқ. Ўғлидан қорахат келганидан буён Парда сўфи уйидан чиқмай қўйди. Азадор одам ҳар кимларникига бориб юрмаслиги маълум. Ўзи бир-икки марта бориб келди-ю, уруш тўғрисида гап очолмади. Кампири Тиркашдан баттар: кечасию кундузи худодан душманнинг ер билан яксон бўлишини тилайди. Аммо, бу ишни негадир худо ҳам орқага сурмоқда эди. Бебит ишдан чарчаб келади. Бунинг устига кейинги пайтларда фронт тўғрисида гап очмай қўйди. Сўраган пайтларида қисқа ва дудмал жавоб беради.

Қиличини қайраб қиш келди. Одамларни уй-уйига қамаб ташлади. Тиркаш ҳам эрталабдан-кечгача уйида эди. Яхши ҳамки, у тиниб-тинчиб ўтиролмасди. Бўлмаса шуларгадай ёрилиб кетармиди. Азонда туриб молларидан хабар олади. Кейин таҳорат қилиб, намозини ўқийди. Бебитни уйғотиб, биргалашиб чой ичишади. У ишга кетгач, шошилмай оғилни тозалайди. Қор устига бир боғ пичан сочиб, оёғини ёзиб олиши учун эчкиларни ҳовлига ҳайдайди. Қўрасини тозалаб, қум ёяди. Сигир-

ларга қарайди — сув, емиш беради. Ора-сира уйиг кириб, бир соат-ярим соат нафас ростлайди ва тагин ҳаммасини бошқатдан бошлайди.

Қиш изғиринлари билан Тиркаш зориқиб кутаётган илиқ хабарлар ҳам кела бошлади: душман Москва бўсағаларида мажақлаб ташланганди. Қолганларини дайди итдай қувлаш давом этмоқда эди. Бебит ҳам сергапроқ бўлиб борарди: билиб келган янгиликларини оқшомлари битта қўймай айтиб беради.

Қишнинг охирларида Ҳожининг кичик ўғли Қўрғонжардан суюнчи сўраб келиб, Марвариднинг бошини осмонга етказди. Унинг битта невараси иккита бўлганди. Қувонганидан чолидан сўраб ҳам ўтирмай бир серкани унгартириб юборди. Тиркаш ўзини билмаганга олди. Кампири бу хушxabарни оғзи қулоғига етиб айтганида ҳам миқ этмади.

Марварид кичик неварасини кўриб келмаса бўлмасди. Эртасига бир оз ун, бир халта қурут, икки-уч пишим ёғ ва Бебитнинг карточкасига теккан уч кило шакарнинг ҳаммасини олиб, Қўрғонжарга жўнади. Қайтиб келганидан кейин, невараларини сўраб қолармикан, деб чолининг оғзини пойлади-ю, фойдаси бўлмади. Бу қиш, олти ой ёз ўтиб, яна қиш келди ҳамки сўрамади. Марварид ундан ўпкалаб ўтирмади. Ўзининг бир оёғи Юқори Қийқимда бўлса, бир оёғи Қўрғонжарда бўлиб қолди. Шунга қарши турмаганига ҳам шукур қиларди.

Бебит ҳар куни бир ярим килоча нон олиб келади. Тегадигани шу: шахтада ишлагани учун ўзига бир кило, ота-онасига икки юз граммдан. Онаси кўпроғини унга едирмоқчи бўлади. Лекин у, буханка нон меъдамни гижиллатади, деб кўпроқ маккайи бодроқ ейди. Мақтаб-мақтаб онаси пиширган жўхори гўжадан ичади. Нонни ота-онасига илинади. Уйда ҳар тўрт-беш ҳафтада битта серка сўйилади. Марварид бир сонини кўтариб, у-бу нарсалар билан невараларига жўнайди. Тиркаш аёлининг ишига ҳеч қачон аралашмаган. Гўштнинг ҳаммасини олиб кетганида ҳам, эҳтимол, қаёққа обординг, демас. Эрнинг иши топиш-тутиш, аёлнинг иши саришта қилиш, деб ҳисобларди у.

Қишлоқларда нон авлиёю бир кафт дон арзанда бўлиб қолди. Одамлар топса еб, топмаса қараб қоладиган бўлишди. Еттисойда аҳвол бирмунча дуруст эди. Кар-

точкалар билан бонларга¹ оз бўлса-да, тиш босар озиқ бериб туришарди. Шунинг учунми, аҳволнинг жуда ҳам оғир бўлиб кетганидан Тиркаш деярли беҳабар эди. Ўзи аввалгидек бўлмаса ҳам бир нави тўқ эди. Олдида қирқ-эллик эчкиси, сигирлари, тана-тўлпилари бор. Урушнинг шафқатсиз қонунлари ҳозирча уни четлаб ўтмоқда эди...

Хилватда узоқ яшаганидан Тиркаш одамовиликка кўникиб қолиши керак эди. Лекин вақт ўтгани сари ниманидир қўмсар, нимагадир кучли эҳтиёж сезар, кўнгли ярим одамдай ўксир эди. Юраги зардобга тўлиб бораётгандай ҳис қиларди ўзини. Буни ғалаба кунининг чўзилиб, орқага кетаётганига йўярди. Шу ҳолига бояги-боягидай боқибегам кўриниб, кампири билан ўғлини чалгитмоқчи бўларди. У муғамбирликни ўлгидай ёмон кўрарди. Аммо қилаётган иши муғамбирликдан бошқа нарсаси эмасди. Буни ўзи ҳам сезарди. Шунинг учун баъзан ўзидан-ўзи ғижиниб тажанглашиб юрарди.

11

Осмон оқиш туман билан қопланган. Кунботишдан эсаётган совуқ изғирин қор учуриб турарди. Тиркаш уйида ўтирса тарс ёрилиб кетадигандай бўлаверди. Молхона томига чиқиб, уч-тўрт боғ пичан туширди. Уйига кириб, чопони устидан жун чакмонини кийди. Салласини қулоғи устидан бостириб ўради. Кампирига: «Пичан тушириб қўйдим, молларга солиб тур», деди-да, яқиндагина бориб келганига қарамай, Парда сўфиникига йўл олди.

Парда сўфи анча қариб, чўкиб қолганди. Ўлган ўғлининг умрини қолганларига тилаб, уйдан чиқмай ўтирарди. Яна бир ўғли фронтда, кичиги тош майдалаш фабрикасида ишларди. Касалмандликдан мол-ҳолига ҳам қараёлмасди. Бу ишларни кампири билан келини қиларди.

Зерикиб ўтирган экан, эшикда Тиркашни кўриб, севиниб кетди у.

— Бормисан, чирақай, жуда дарагинг бўлмай кетди! — деди тўрдан жой кўрсатиб. — Баъзан сеникига борсамми дейман-у, йўллар гуртук, бирон жойда тиқилиб қоламанми деб қўрқаман.

¹ Бон — пул ўрнида вақтинча муомалага чиқарилган қоғоз. Уни «тўлаа пули» ҳам дейишган.

У ҳар гал, дарагинг бўлмай кетди, деб Тиркашдан ўпкалайди. Кампирининг юзига тикилиб ўтираверишдан зерикса керак-да. Балки, кўргани келувчиларнинг ҳаммасига айтар бу гапни.

Иккаласи фронт янгиликлари, қишлоқлардаги огир аҳвол ҳақида анчагача гурунглашиб ўтиришди. Тиркаш қишлоқларда аҳвол огирлашиб кетганини эшитганди. Парда сўфининг айтганларини ўша узук-юлук эшитиб юрганларининг такрори деб билди. Фикри-зикри қўшинларимизнинг илгарига силжиши билан банд эди. Бу толиққан асабларига таскин бериб, кўнглини кўтарарди. Халқ тортаётган қийинчиликлар тўғрисида эшитганларини шу қувонч соясида қолдириб юборарди. Ўсма кетса қош қолади. Одамлар бугун озиб-тўзиётган бўлишса, елкасига офтоб тегадиган кунлар узоқ эмас, деб ўйларди...

Тиркаш энди кетмоқчи бўлиб турганида, Ёмонтошдаги чакалакни қийратиб қирқаётган одамларни кўриб қолди. Улар катта-катта дарахтларни ҳам аямай ағдариб ташламоқда эдилар. Бир қисми ағдарилган дарахт ва буталарни эшакларда ташиб кетишаётир. Келаётганида ҳам у ерда одамлар ғимирлаб юришганини кўргандай бўлувди, эътибор бермаган экан.

— Улар нима қилишяпти ўзи? — деб сўради у Парда сўфидан.

— Кўряпсан-ку, чирақай, — деди у афсус оҳангида. — Чакалакнинг офатини беришяпти. Пастни шипшийдам қилишди.

— /Қўй дегани хўжаси, қўрқитгани бўжиси йўқмикан буларнинг?!

— Начайликлари қирқавер деб, бутун бир артелни шу ишга қўйганмиш. Ёз-қиш ташишади.

— Бунақада яна бир-икки йилда бутун тоғни шипшийдам қилишади-ку!

— Билмадим, чирақай, билмадим...

Тиркашнинг томирларида анчадан буён сокин оқаётган қон қайтадан гупура бошлади. Чакалак ва ёввойи дарахтлар тоғнинг зийнати. Бағрида қор тутиб нам сақлайди. Мевалари ёш-қарининг эрмаги. Тоғни шипшийдам қилиб қўйиш — тиниқ сувли чашмаларни, сой тўла сувни, гуркираб ўсадиган пичанзорларни қуритиш дегани-ку! Ахир бу паррандалару даррандаларни йўқ қилиш дегани. Қор-ёмғирларга тупроқни ювдириб юбориб, ҳаммаёқни тошлоққа айлантириш-ку, бу! Бутаб

олишса ёки саралаб қирқишса бир нави эди. Бу тарзда ёппасига қирқиш — ўзимизга ноз-неъмат бераётган табиатга нисбатан ваҳшийлик-ку! Тоғлар бу ваҳшийликни кўтармайди. Бунақаси кетмайди!

Ғазаби қўзиб кетганидан охирги фикрини овоз чиқариб айтиб юборди:

— Бунақаси кетмайди!..

Парда сўфининг ҳайҳайлаганига қарамай, сапчиб уйдан чиқди. Остонадан ўтгач, ўчоқбошида занглаб ётган болтага кўзи тушди. Негадир уни ҳам кўтариб олди. Буни кўриб, Парда сўфининг жон-пони чиқиб кетди. Ортидан ҳайҳайлади:

— Қайт, чирақай, қайт! Қайт, тентак!! Қариганингда қамоқда ўлгинг келяптими, қайт?!

Тиркаш гапга қулоқ соладиган ҳолатда эмас эди. Кўзига ҳеч нарса кўринмас, қулоқлари том битгандай эшитмас эди. Ҳаллослаб Суюндиксойдан маҳсиси билан кечиб ўтди. Товонидаги йиртиқдан маҳсисига сув ўтганини пайқади. «Тош» калиши сувга тўлиб, билчиллаб қолди. Бунга эътибор бермай олдинга — тепага интилди. Тик ёнбағирликдан кўтарилишда оёғи тийганиб йиқилар, совуқ қорни чангаллаб юқорига тирмашар, негадир қорнинг совуқлигини сезмас эди.

— Нима қиялпсилар, кўрнамаклар! Йўқол ҳамманг, йўқол! Биттангниям қолдирмай чопиб ташлайман худди... Йўқол!

Ҳа йўқ-бе йўқ, кутилмаганда айиқдай ўкириб келаётган чолнинг важоҳати ўтинчиларни чўчитиб қўйди. Унга яқинроқ турганлар болтасига ҳам қарамай бир четга қочиб ўтишди. Тиркаш эса гандираклаб бориб, улар қолдирган ўткир болталарни бирин-кетин сойга улоқтирди.

Ўтинчилар ҳар жойдан йиғилиб, конга юборилган ишчи батальонлардан эди. Ҳеч бири Тиркашни танимасди. Тиркаш ҳам уларни биринчи марта кўраётганди. Кўпчилигининг бошида эса телпак, эгниларида яғир пахталик, баъзилари қирқ ямоқ чопон кийиб олишган. Оёқларидаги тоштовонлари ямалаверганидан, аслида қанақа рангда бўлганлигини аниқлаш қийин эди. Совуқдан юзлари сур тортган, кўзлари йилтираб кўринади. Тиркашга хавотирланиб тикилишади.

Сал ўзига келгач, ўтинчиларнинг туришлари унинг шаштини кесиб қўйди. Негадир уларга раҳми келиб, насиҳатомуз гап айтди:

— Чакалакни бунақа аёвсиз қирқиб бўлмайди, укалар. Боринглар, энди бундай қилманглар.

Афтидан бригадири бўлса керак, ёши элликларга борган киши олдинга чиқди. Бошида ярғоқ телпак. Нафасидан чиққан буғ мўйловининг устини терчитиб юборган.

— Начайнук буюрган, ўтун ташимасаг бўлмайду бово, — деди тожикча талаффузда. — Ўзиз биласуз, аҳвол оғур...

Тиркашнинг кўнгли бир хил бўлиб, гап уқтирмоққа чоғланди:

— Тоғларни яланғоч қилиб бўлмайди, ука. Бунинг оқибати бахайр бўлмайди...

— Начайнук буюрган-до, бово! — Бояги киши унинг гапини бўлди.

— Начайлик-пачайлигингни билмайман! — Тиркашнинг овози ўзгара бошлади. — Бориб айт ўша янги тўрага, Тиркаш деган чол ҳайдаб юборди де. Ўзи чакалакнинг ўртасида ўтирсаям, қирқишдан озорланиб, тезак билан таппи тутатиб ўтираркан де. Ўтиндан қийналсак бир бостирма чолмаси бормиш, шуни лиллойига¹ берармиш де...

У билан пачакилашиб ўтириш фойдасизлигини ўтинчилар тушунишди. Иккитаси сойга тушиб, болталарини олиб чиқишди. Кейин ортларига қараб-қараб, бригадири етакчилигида жўнаб кетишди...

Ўтинчилар кўздан ғойиб бўлганларига қадар, Тиркаш қийратилган чакалакзорда қимирламай турди. Шундагина товонининг сув кирган жойи совқотгандай бўлди. Сув — сув-да, қор кирмай юрувди.

Суюндиксойга қайтиб тушаётганида, нариги бетда бир-икки кишининг қараб турганини кўрди. Уларни Парда сўфи чақиртирганини сизди. Бир ишкал чиқармасин, деб чақиртирган бўлса керак. Ишкал чиқмайдиган бўлгач, сойга тушиб ўтиришмаган.

Келаётганида паст-баландига қарамай сув кечиб кетаверган экан. Қайтишда пайтавасини баттар ҳўл қилмаслик учун сойнинг торроқ жойидан сакраб ўтмоқчи бўлди. Назарида қулайроқ кўринган жойдан сакрагани, яна сувга тушди. Тепадагилар қараб турипти деб ўйладими, афсус оҳангида:

¹ Лиллойига — текинга демоқчи.

— Ҳай ёшлигим! — деди баланд товушда ва кулимсираб юқорига қаради. У ерда ҳеч ким қолмаганини кўргач, норози оҳангда тўнғиллади. — Ёшлигингда гўр ҳам эмас эдинг!.. Ушандаям ўлгудай ношуд латтачайнар эдинг!

Сойдан чиққач, ивиган пайтавасини қуритиб олиш учун, ноилож Парда сўфиникига қайтиб кирди.

12

Тиркашнинг болта кўтариб кетгани Парда сўфини чинакамига қўрқитиб юборганди. Иш тинчлик билан ҳал бўлди-ю, аммо жанжал бу билан тугамаслигини сезиб турарди у. Шу сабаб бирор соатлардан кейин, Тиркашни излаб келишганига ажабланмади. Уни оғирроқ бўлишга ундаб қолди...

Бошлиқнинг идорасига етганида, Тиркаш ҳайратга тушиб, кўчанинг ўртасида туриб қолди: идора рўпарасидаги ошхонадан чиқиб келаётган ишчиларнинг деярли ҳаммаси тоғни урса толқон қиладиган йигитлар эди. Бебитга ўхшаган беш-тўрттаси қолмаса, ёшларнинг ҳаммаси фронтда деб ўйлаганди. Ҳовлисида ўғри турганини билиб ҳам болалари ён эшикдан ўтинга чиқиб кетган отадай ижирганди. Ёнидан ўтиб кетаётган йигирма-йигирма беш ёшлардаги йигитни тўхтатиб, дабдурустан сўради:

— Қаерда ишлаяпсан?
— Драбилькада...
— Нега урушга бормаяпсан?
— Юборишмаяпти.
— Нега юборишмайди?!
— Билмасам... — Йигит аввалига елка қисди-ю, сабабини ўзи айтди: — Душманни қуруқ қўл билан енгиб бўлмайди шекилли. Қурол-аслаҳа учун маъдан керак. Уни биз етказиб беряпмиз.

— Аҳа...

Тиркаш кўнглида йигитнинг ҳақ гапни айтганлигини тап олди. Бир оз юмшаб, бош-оёғига кўз югуртирди. Оёғидаги қалин пайтава билан кийилган таги ёғоч брезент пойафзални кўриб ажабланди. Пайтаваси қалин бўлганидаям қиш чилласида оёқни совуқдан асраёлмайдиган, деган фикрга борди.

— Оёгингдаги нима?! — деб сўради, этигинг йўқми, деган оҳангда.

— «Муллатақиллоқ», — деди йигит кўзларини пир-пиратиб.

— Нима?!

— Америкаликларнингми, инглизларнингми «сов-ғаси». Юрганда тақиллайвериб жонга теккани учун ўзимизча «муллатақиллоқ» деб от қўйиб олганмиз.

— Совға қилса кўн патинка қуриптимиз?

— Бизнинг қирилиб кетганимиз билан капиталист-ларнинг неча пуллик иши бор?

— Аҳа!

Жавоб Тиркашга ёқди. Америка билан Англия қийин-чилик тортаётганларга жони ачийдиганлар бошқараётган давлат эмаслигини у босмачиларга қарши кураш йилла-ридаёқ билиб олганди. Аммо, йигит совуқда нега бу тасқарани кияди? Ота-боболаримиз қийналиб қолган пайтларда чориқ киярди-ку. «Муллатақиллоқ»миш! Уни ёзда кийса бир нави...

— Конда сенга ўхшаб «муллатақиллоқ» кийиб юр-ганлар кўпми?

— Топилади...

Йигит кетмоқчи бўлаётганди, Тиркаш яна саволга тутди:

— Чориқ кийсаларинг бўлмайдими? Оёқларинг иссиққина юрарди...

— Нима у чориқ?

— Ота-бованг хон ўтганмидики, чориқни билмай-сан?!

Йигитнинг у билан айтишиб ўтиргиси келмадими, жунаб қолди. Бундан Тиркашнинг баттарроқ жаҳли чиқиб, ортидан бақирди.

— Бизлар чориқ кийишдан уялмаганмиз, ҳой тўрача! Оёғинг тарашадай қотганида биласан унинг қадрини...

Бошқарма идорасидан ўзини бошлаб келган киши билан эллик ёшлар чамасидаги тўрва соқол, чарчагани-дан бўлса керак, кўзлари киртайиброқ қолган чуваккина бир киши чиқди.

— Нима гап? — деди у ажабланиб. — Нима шовқин?

— Анови нодонга оёғинг тарашадай қотишидан аввал чориқ кий десам, нима у чориқ, деб кишини мазаммат қилади! — деди Тиркаш фигони чиқиб. — Вой нодон-эй!

Нотаниш кишининг қулоғига ёнидаги киши нимадир деб, терс қараб кулди. У эса чаққон келиб, Тиркашнинг қўлини олди. Ўзини Тўра Алиевич деб таништирди. Кўринишидан кон бошлиқларидан бирига ўхшарди. Уни ичкарига таклиф қилди.

Ҳамон жаҳлдан тушмаган бўлса-да, кабинетга киргач, Тиркаш ўзини қўлга олишга интилди. Кенг-мўлгина хонанинг ўртароқ бир еридаги стулларга ёнма-ён ўтиришаётганида:

— Бу болалардан ўпкалаб ҳам бўлмайди,— деди нолигансимон.— Улар биз тотган уқубатларнинг ўндан бирини тотмаган, қорни очиқиб нон еб кўрмаган.

Тўра Алиевич эътироз билдирди:

— Сиз хафа бўлаётган ўша йигит анчадан буён қорни тўйиб нон егани йўқ. Шундай бўлсаям чидаб ишляпти...

— Эҳтимол шундайдир.— Тиркаш унинг гапини бўлди.— Ҳар ҳолда, бизларчалик куюк кулчага зор бўлгани йўқ. Шунинг учун бебош бўлиб ўсишган. Биз кўрган кунлар бошларига тушса, билмадим нима қилишарди.

Тўра Алиевич Тиркашни танимасди. У уруш тўғрисида ҳеч нима билмайдигандек, гўё қирқинчи йилдан кейин «лўп» этиб қирқ учинчи йилдан бош чиқаргандек, ё қандайдир осмондан тушгандек таассурот уйғотди. Шунга қарамай, ётиғи билан гапирди:

— Ҳамма даврларда ҳам ўз ечимини кутиб ётган қандайдир масалалар бўлган, отахон. Бу масалани ўша давр одамлари ечишган: ўтмишдаги ёки келажакдагилар эмас.

Тиркаш унинг гапини бўлмай эшитди. На маъқулади, на эътироз билдирди. Бошини қуйи солиб ўтирди-ўтирди-да, бирдан кўтарди. Лоқайдроқ оҳангда сўради:

— Мени чақиртирган начайлик сиз бўласизми?

— Ҳа, ўша начальник... мен бўламан.— Тўра Алиевич жилмайди.— Қулоғим сизда.

Тиркаш фалсафа сўқаётган бу тўрвасоқолнинг чакана одам эмаслигини фаҳмлаганди-ю, энг катта бошлиқ шудир деб ўйламаганди. Назарида, катта бошлиқ соқол-мўйловини тухумнинг пўчоғидай қиртишлаган басавлат ва жаҳлдор одам бўлиши керакдай эди. У роса ғижиллашмоқчи бўлиб, тишини қайраб келганди. Афтидан, бу тўрвасоқолга бақириб ҳам бўлмайди, одамни кулиб енгадиган писмиқ хилиданга ўхшайди.

— Тоғдаги чакалакзорларни қирқишни буюрган сизмисиз?!— деди овозини бир парда кўтариб ва унинг катта бошлиқ бўлиб чиққанидан ажабланаётганини яширмай.

— Ҳа, менман.

— Нега бундай қиляпсиз?

— Иложсизмиз, отахон.

— Оқибатини ўйлайсизми?! Бу тоғлар ҳали бизга керак бўлади. Биздан кейингиларгаям керак!

— Тушунаман...

— Тушунганингиз шуми?!

Аллақандай тажанг чол ҳайдаб юборганини эшитганида, Тўра Алиевич ўтинчиларнинг бригадирини чақиртириб, воқеани батафсил суриштирганди. Дилида ўша чолни чин кўнгилдан қувватлаганди. Болалиги Тошкентнинг четидаги шовуллаган дарахтзорлар орасида ўтганлигидан, чакалак ва дарахтзорларнинг қадрига етарди у. На чора! Шароит фидойиликни талаб қилади. Одамлар орасидаги қирғинбарот уруш табиатнинг ўзига ҳам қирон келтираётганини тасодифан тушуниб қолганди у. Аммо на чора! Мақсадга етиш учун бутун мамлакат кўпгина кўз қиймас нарсаларини қурбон қилиб юбормоқда эди. Ана шуни тушунтириш мақсадида чақиртирганди. Ҳаммасини батафсил тушунтирмоқчи эди. Лекин Тиркашнинг гапга қулоқ солиши душвор бўлиб турарди: али деса, бали деб, ёқасидан олиб кетгудек қизишарди.

Тўра Алиевич Тиркашни ҳовридан тушириш учун гапни узоқроқдан бошлади.

— Оилангизда неча киши турасизлар?

— Уч киши, — деб тўнғиллади Тиркаш. — Мен, ўғлим, кампирим...

— Еттисойда қанча одам яшашини биласизми?

— Билмайман.

— Мингдан ортиқроқ!

— Йўғ-э...

— Улар ҳар куни нон емаса бўлмайди. — Тўра Алиевич Тиркашнинг ҳайратланганини пайқамагандай давом этди. — Лекин нонвойхонада ўтин йўқ. Ишчиларни бир маҳал бўлсаям дурустроқ овқатлантириш керак, ишчи батальондагилар ётадиган баракларни иситиш керак, болалари урушга кетиб, ўтин ташувчиси қолмаган оилалар бор... Ҳаммасига ўтин керак. Қиш эса, кўриб турибсиз, забтига оляпти. Айтинг-чи, сиз бермоқчи бўлаётган чолма шу эҳтиёжлар учун бир кунга етадими? Борингки, икки кунга етсин. Кейин-чи? Кейин бутимизни ўчоққа қаласак ёнадими?!

Тиркашнинг у билан пачакилашиб ўтиргиси келмай қолди. Шу туфайли бусиз ҳам чўзилиб кетаётган ҳангомани тўхтатмоқчи бўлди.

— Ўтин керак бўлса, — деди дона-дона қилиб, — уни

бошқа ёқдан олиб келингләр. Күмир ёқингләр. Ҳадеб тоққа болта кутариб чопавериш яхши эмас!

— Буни ўзимиз ҳам биламиз, аммо қани транспорт?! Флотациядан чиққан маъданни ҳам темир йўлгача туяларда ташиймиз. Қайтишда озиқ-овқат ва бошқа керакли нарсаларни юклаб келамиз...

— Атиги икки-уч йил илгари изғиб ётган мошинларинг қани?!

— Урушда, бутун техника фронтда. Бу ерда урушга жўпатишнинг сираям иложи бўлмаганларигина қолдирилган... Қолаверса, темир йўлларда ҳам күмир ташилаётгани йўқ. Ташийдиган бошқа зарур нарсалар бор..

Тиркаш бир зумгина ўйланиб қолди. Тўра Алиевичга қаттиқ тикилди.

— Аҳволимиз шунчалик оғирми?!— деди кўзини узмай.

— Енгил эмас.

Тиркашнинг кўзлари киртайиб, шашти пасайиб қолди. Юрагини интиҳосиз бир дард ўртарди. Бу дард чакалзорни қирқтирмасликнинг иложи йўқлигини тушунганидан пайдо бўлганини Тўра Алиевич ҳам пайқади. Унинг фикрини бошқа томонга чалғитиш ва ўзини қизиқтириб қўйган бир нарсани аниқлаш мақсадида кулимсираб сўради:

— Энди чориқ масаласига қайтайлик...

Тиркаш хўмрайди.

— Чориқнинг нимасини гапириб ўтириш керак яна?

— Тажриба — зўр нарса. Ота-боболаримиз бекорга кийишмагандир уни. Тикилиши осон, ҳам арзон, оёқни иссиқ тутеди...

— Бу-ку, тўғри-я!— Тиркашнинг яна қони қайнай бошлади.— Кимга кийдирасиз уни? Бояги тўрачагами? Киймайди у!

Бошлиқнинг ҳам жаҳли чиқди. Кўзларини Тиркашга ўқдай қадади.

— Ҳай-ҳай-ҳай!— деди таассуф оҳангида бош чайқаб.— Сиз билан биз кўпни кўрган одамлармиз. Ҳозирги йигитлар эсини танишганида ҳеч ким чориқ киймаган, ахир! Шунинг учун кўплари бу сўзнинг маъносини ҳам билмайди. Уни ҳатто мен ҳам билмасдим... ёшлигимда кийиб кўрмаганимда... Хўш, чориқ тикиш қўлингиздан келадими?

...Илгарилари амиркўн маҳси-калишлар, қўнжига гул туширилган қалапойафзал этикларни бойларгина кияр-

ди. Оддийгина тоштовон билан қизил мўкилар ҳам ўзига дурустроқларда бўларди. Кўпчилик хом теридан икилган жўнгина чориқда юарди. Инқилобдан кейин беш-ўн йил ичида чориқлар ўз-ўзидан йўқолиб кетди. Ўрнини қўнжи узун кўн ботинкалар, бежирим калишлар, кирза этиклар эгаллади. Буни Тиркаш ҳам пайқамай қолмади. Шунда яна бир нарсани англади: чориқ — йўқчилик белгиси экан. Бугун унга яна ишимиз тушяптими, алам билан ўйлади у, демак, аҳвол чиндан оғир экан-да...

— Неча жуфт тикай? — деди у.

— Намуна учун бир жуфт. Бошқасини ўшаларга қараб ўзимизнинг усталар тикаверишади. Конда яхши этикдўзлар ҳам бор. Йиртилган пойафзалларни ямаб бериб туришипти. Бироқ, кўн йўқ. Чориқ тиктириш ҳеч кимнинг эсига келмапти.

— Яхши. Эрталаб уйимиздаги ҳамма териларни йиғиштириб келаман. Усталарингиз билан бирга тикамиз. «Муллатақиллоғи» америкаликларнинг ўзига сийлов.

— Ёзда у ҳам керак бўлади, — деди Тўра Алиевич кетиш учун қўзғалган Тиркашга ҳар иккала қўлини узатиб хайрлашаркан. — Керакли тошнинг оғири йўқ...

Тиркаш ваъдасига биноан эртасига яна келди. Шу билан Еттисойга ҳар куни бир келиб кетмаса, вийда туролмайдиган бўлиб қолди.

13

Тиркаш Еттисойдан муҳимроқ янгилик эшитиб қайтса, Парда сўфига айтмай ўтмасди. У ҳам шунга ўрганиб қолганидан, келишини илҳақ бўлиб кутарди.

Бу гал уникида кўпроқ ўтириб қолди. Қўшинларимиз Сталинградда душманнинг минг-минглаб солдатларини қириб ташлаганидан тортиб, казо-казолари билан беш юз минг аскарини асирга олганигача ўз кўзи билан кўриб келгандай айтиб берди. Парда сўфи қувонганидан яккаш «ие!», «яҳа!», «вой чирақайларим!» деярди.

Йўлга чиққанида алламаҳал бўлиб қолганди. Осмонни оқиш ғубор қоплаган. Ҳаммаёқ оппоқ қор бўлгани учунми, дурустгина изғирин уриб турганига қарамай, атроф яхши кўринарди. Оёқ остидаги қор сумак бўлиб қотган. Юрганда ёқимсиз гижирлайди.

Йўлнинг ярмидан ўтганида, кўзи ногаҳон ён томон-

даги тепа устида чўнқайиб ўтирган қорага тушди. Аввалига тошми, бутами деб ўйлади. Қарийб рўпараси боргач, бўрилигини пайқаб, эти жимирлашди. Бунда ҳавода оч бўри жуда тажовузкор бўлади. Кўпайиб кета худо урди. Уйгача ҳали анча бор. Орқага қайтиб бўлмади. Унда Парда сўфиникига етказмай олади.

Бўридан кўз узмай, юришини тезлади. У ҳам қалқиб туриб, тепа бўйлаб чўзилиб кета бошлади. Баъзан то ва буталар орасида кўринмай қолади. Тиркашнинг хаво тири кучайган пайтда яна пайдо бўлади.

Бўриларнинг одатини яхши билганликдан, у ўзича тахмин қила бошлади: қашқир шу юришда тепа бўйлаб уч юз қадамча жойга ёнма-ён боради. Тепалик чекинган жойда, қиялаб пастга тушиб, йўлни кесиб ўтади ва чакалакзор орасида пойлайди. Одатда кучли ва тажрибали бўри шундай қилади. Қари, касал ва ҳолдан тойганлари бунақа «шартларни» бажариб ўтирмайди. Афтидан буниси унақалардан эмас. Юриши бошқача.

Тиркаш, ҳужум бўлар, деб чамалаётган жой ҳовлиси дан бор-йўғи икки юз қадамча берида эди. Қўлида ақалличивик ҳам йўқ. Чакмонининг чўнтагини уриб кўрганди гугурт шиқирлади. Еттисойнинг магазинидан карточка ўн қути гугурт олгани шундагина эсига тушди. Қувониб кетди. Бўри оловдан кўрқади. Вақтинча бўлса ҳам амалаб даф қилади. Қолганига худо пошшо.

Гугурт борлиги руҳини кўтариб юборди. Юришини секинлатмай пичирлади:

— Қашқир, қашқир, қашқир...

Айтишларича, қашқирнинг ўз қўшиғи бўлармиш

— Бўри, десанг бўртаман,

Қўйга қараб йўртаман.

— Қашқир, десанг қапишаман,

Ерга лойдай ёпишаман...

Мўлжали тўғри чиқди. Тепалик муюлишида йўлни пусиб тушаётган бўрига кўзи тушиб, титраб кетди. Қу билан ўзини қўлга олиб, илдам кетаверди. Довдираб иккиланса ёки тўхтаса, бўри йўлни ўзгартириши мумкин.

Йўлни кесиб ўтаётганида, бўрини аниқ кўрди: қамишдай диккайган қулоқларию узун думигача. Ўзиям тойхардай келади. Сойга тушиб ғойиб бўлди. Бирпасдан кейин нарироқдаги чакалак орасига уриб кетаётганини кўрди. Қорабой бўғилиб ҳура бошлади. У маҳкам беки тилган дарвозадан чиқолмасди.